

ÅRSSKRIFT

2011

**NØRREBRO
LOKALHISTORISKE
FORENING OG ARKIV**

Udgivet af:
**NØRREBRO LOKALHISTORISKE
FORENING OG ARKIV**

Nr. 25, februar 2012
ISSN: 1902-0422

Redaktion:
Foreningens bestyrelse.

Adresse:
Biblioteket Blågården,
Blågårds Plads 5,
2200 København N.

Telefon:
35 37 82 00

Foreningens bestyrelse:

Formand:
Karsten Skytte Jensen
22 92 14 05

Næstformand:
Anja Sandreid
26 15 83 60

Kasserer:
Ingrid Bøvith

Bestyrelsesmedlem:
Tonny Svanekiær

Bestyrelsesmedlem:
Vivi Christensen

Nørrebro Lokalhistoriske Forening og Arkiv kan træffes den første mandag i måneden på Biblioteket Blågården mellem kl. 17-19, eller efter aftale, undtagen i juli og august måned, hvor vi holder sommerferie.

I øvrigt kan man henvende sig i bibliotekets åbningstider:

Mandag-torsdag kl. 10-19
Fredag kl. 13-17
Lørdag 1.4-30.9 kl. 10-14
Lørdag 1.10-31.3 kl. 11-15

E-mail:
info@noerrebrolokalhistorie.dk

Hjemmeside:
www.noerrebrolokalhistorie.dk

Forsidebillede:
Nørrebros ældste kirke, Skt. Johannes Kirke, der havde 150 års jubilæum i 2011. (Se artiklen side 25).

Årsberetning 2011

Foreningen/bestyrelsen

På generalforsamlingen den 24. marts var Tonny Svanekeær og John Dickov på valg til bestyrelsen. Tonny var villig til genvalg og blev valgt for en to-årig periode. John Dickov ønskede ikke genvalg. Formanden takkede efterfølgende John for hans store indsats gennem mange år i bestyrelsen.

Else Roos ønskede ikke genvalg som revisor. I stedet valgtes Lis Melander til revisor og John Dickov til revisorsuppleant. Formanden takkede Else for mange års samvittighedsfuldt revisorarbejde.

Siden sidste generalforsamling har der været afholdt i alt 7 bestyrelsesmøder.

Medlemstallet er stabilt, hvilket vi er glade for. Pr. 1. januar 2012 havde foreningen 139 medlemmer mod 132 sidste år.

Vores faste åbningstid, den første mandag i måneden, fungerer tilfredsstillende. Skulle man være forhindret i at komme denne dag, kan man træffe aftale om en anden tid via foreningens mail-adresse: info@noerrebrolokalhistorie.dk eller på tlf. 22 92 14 05.

Arrangementer og aktiviteter

Den 14. maj havde vi en vellykket byvandring langs Søerne i samarbejde med Østerbro Lokalhistoriske Forening. Der var god tilslutning med omkring 60 deltagere, og det holdt heldigvis tørvejr under hele turen. Karsten Skytte Jensen var guide på Nørrebro-delen af turen. Poul Andersen, Kirsten Aabel og Verner Zastrow var guider fra Østerbro. Desuden havde vi fået lov til at komme ind i gårdhaven i Soldenfeldts Stiftelse, hvor en af beboerne, Inge Høyer, fortalte om stiftelsens historie.

Den 25. maj havde vi en byvandring på Indre Nørrebro for Børne- og Ungdomsforvaltningen, område Nørrebro. Karsten Skytte Jensen var guide.

Den 12. november besøgte vi Astrid Noacks atelier i Rådmandsgade, hvor journalist, cand. mag. Helle Solvang fortalte om Astrid Noack og hendes kunst.

Sidste års lokalhistoriske kalender var en succes, så vi besluttede også at udgive en kalender for 2012. Vi fik trykt 500 stk. som blev solgt fra Nørrebros boghandlere. Kalenderen solgte godt i forbindelse med julehandelen og blev ret hurtigt udsolgt.

Arbejde Adler's historie

Af Tonny Svanekjær

Landsforeningen Arbejde Adler blev stiftet af sognepræst ved diakonissestiftelsen i København, Nicolai Christian Dalhoff, for at fremme hjælpen til de arbejdsløse i form af arbejde frem for almisser.

Den 3. februar 1911 afholdtes stiftelsesmøde i Grundtvigs Hus i København. Hedeselskabet, hvis leder Enrico Dalgas også var hovedtaler ved stiftelsesmødet, havde dekoreret Grundtvigs Hus med 40 grantræer alle 5 alen høje, og Dalgas var ikke sen til at se en forbindelse mellem de påtænkte arbejdslejre og manglen på arbejdskraft i statsplantagerne.

Det er da heller ikke tilfældigt, at foreningens første arbejdskoloni, ”Godrum” netop blev placeret på heden, nemlig i Gludsted plantage i den nuværende Silkeborg kommune.

En særlig gruppe, som hjælpen rettede sig mod, var det store antal vagabonderende og enlige mænd, der var opstået efter landbrugets begyndende affolkning. Lokalforeningerne under Arbejde Adler oprettede fra 1913 både 4 arbejdskolonier og i alt 80 herberger rundt omkring i landet. Grundlaget var folkekirken og det

sociale samliv; i et par dage kunne man få kost og logi mod noget praktisk arbejde. Målet var at fremme ædrueligheden og animere til en normal arbejdstilværelse. Forskellen på arbejdskolonierne og herbergerne var, at man i arbejdskolonierne kunne blive i en længere periode, hvorimod man på herbergerne kun kunne overnatte en enkelt eller to nætter. Man overnattede i store sovesale på herbergerne, mens man på kolonierne havde enkeltværelser.

Arbejde Adlers bomærke - manden med hakken - tegnet af Joakim Skovgaard.

Det blev vedtaget at Arbejde Adlers bomærke skulle være den arbejdende mand med hakken, der symboliserede flid, der således ”adlede” ham. Arbejde Adlers bomærke blev tegnet af kunstneren Joakim Skovgård. Bladet ”Arbejde Adler” skulle udkomme hver 14. dag og det skulle tjene til at informere om foreningens arbejde samt opfordre til støtte fra befolkningen.

Der var fra starten i 1911 stor tilslutning til Arbejde Adlers virke og allerede det første år var medlemstallet på 10.000. I 1919 var der 50.000 medlemmer, der med et årligt bidrag på mindst 2 kroner erhvervede sig ret til at henvise omstrejferne til herbergerne. Der kom også hjælp og tilskud fra andre institutioner der så hvor betydningsfuld en opgave der her var taget op.

Et af målene var også at der ikke skulle være mere end 2,5 mil mellem hvert overnatningssted – herved forhindrede man at vagabonder og andre hjemløse tog ophold i lader og udhuse.

Befolkningen udgjorde på det tidspunkt omkring 1,7 mio. mennesker, og det skønnes, at der i herbergsbyerne årligt har været 100 overnatninger pr. 1000 indbyggere. På landsplan leverede Arbejde Adler i 1917 i alt 63.462 overnatninger. I 1919 var prisen for en overnatning 2 kroner og 50 øre om dagen. Folkene fik betaling for det arbejde de udførte og tjente derved 6-7 kroner om dagen

- herved styrkede man mændenes selv-værd og ansvarsfølelse overfor dem selv og kolonien.

Landsforeningens økonomi var dog ofte trængt, så man gjorde flere tiltag for at rette op på dette ved at søge tilskud fra både staten og via landsindsamlinger. Efter at have toppet med 80 herberger i 1919 faldt antallet af disse støt. Organisatorisk skete der også store forandringer i årenes løb.

Arbejde Adler driver i dag 3 selvejende optagelseshjem og bofællesskaber for hjemløse misbrugere af begge køn. Dalhoffsminde i Hoptrup ved Haderslev, Godrum i Hjøllund ved Silkeborg og endelig Roskildehjemmet i Roskilde. Der arbejdes både i værksteder og ved landbrug og gartneri. Beboerne har siden 1936 fået almindelig løn ved siden af kost og logi og en revalideringsperiode er normalt seks måneder.

Arbejde Adler og Thorsgade

Thorsgade kan med sikkerhed spores tilbage til starten af 1850'erne – her ses den på flere topografiske kort som en ”stikvej mellem Dagmarsgade og Odinsgade”. Thorsgade var dengang blot en jordvej ligesom de få andre gader/jordveje i kvarteret. Thorsgade lå i Kløvermarken som området kaldtes dengang. Thorsgade fik først sit officielle navn i 1865 og det blev faktisk først endeligt stadfæstet i 1927. De eneste andre gader der med sikkerhed er anlagt før Thorsgade er Allersgade

Postkort fra 1920'erne med motiv fra Arbejde Adlers herberg, Thorsgade 40.

og Odinsgade. En af de store jordbesiddere i kvarteret dengang var brygger og brændevinsbrænder Christian Hansen Aller, der jo som bekendt fik Allersgade opkaldt efter sig allerede i 1856.

Som tidligere nævnt etablerede Arbejde Adler fra 1913 til 1919 i alt 80 herberger rundt omkring i landet. Et af disse herberger lå fra 1912 i Thorsgade 40-44 lige ved Dagsmarsgade.

Matriklen, som var på 5000 kvadratalen, havde dengang nr. 171D9, og var i 1855 i J. S Jacobsens eje; men blev ifølge skøde af 25. marts 1856 solgt til bogbinder

Jens Christian Martin Theodor Meyer, som også var den første bygherre. I 1856 blev der opført et stuehus med tegltag hvor Bogtrykker Meyer boede med sin familie og sideløbende havde sit bogbinderværksted i stueetagen og i en lille tilbygning. Matriklen blev den 25. august 1865 tilskødet til blikkenslagermester Carl Frederik Wagner, som drev sin virksomhed fra adressen indtil den 3. oktober 1874, hvor viktualiehandler Carl Frederik Jensen får skøde på matriklen.

Fra den 5. februar 1881 overgår matrikel 171D9 til xylograf* Johan Georg Leander Pauli. Han var født i Sachsen i 1838 og

efter endt uddannelse, blev han kaldt til København, hvor han blev xylograf ved Illustreret Tidende i 1869. Fra 1871 var han chef for det xylografiske værksted, indtil han overtog det endeligt i 1886. Fra 1892 fik han forlagsretten til Illustreret Tidende, som altså blev udgivet fra værkstedet i Thorsgade helt frem omkring 1910. (*xylografi er træsnitning af endetræ).

Fra 1885 og frem til 1905 blev Thorsgade og kvarteret omkring Thorsgade bebygget med lejekaserner med små 2 værelses lejligheder. På begge sider fra Nørrebrogade og ned til Dagmarsgade, stod alle beboelsesejendommene sammenpresset med både for- og baghuse, flere havde endog 2 baghuse. Retiradernerne stod i gården og de var som regel i stærkt undertal i forhold til mængden af brugere. De små kælderforretninger havde udsalg af alskens ting og sager lige fra dagligvarer til børstenbindere, detailhandlere, skomagere og bagere – og senere kunne Thorsgade prale af at være den eneste gade på Nørrebro med både en kirke, Frelsens Hær og Arbejde Adler. Hele tre kommuneskoler lå lige i nærheden af Thorsgade – Rådmandgades Skole fra 1888 – Stevnsgades Skole fra 1915 og Prinsesse Charlottesgades Skole fra 1874.

Det var svært for Arbejde Adler, som netop blev grundlagt i de år, at få ordentligt fodfæste i København; men man havde dog sikret sig forkøbsret til Thors-

gade 40-44 som på daværende tidspunkt var lejet af Frelsens Hær. Arbejde Adler overtog matriklen den 27. november 1912 og de gamle bygninger blev nedrevet. Gennem en husstandsindsamling og 400 medlemmer lykkedes det at samle så mange penge ind, at man fra 1913 kunne åbne dørene til det nyopførte herberg med forstanderbolig, sovesale, opholdsrum, køkken, badefaciliteter og et værksted. Det første forstanderpar i Thorsgade var ægteparret Kongsbøl. De boede på førstesalen og havde forvalter Carl Aksel Bay og hans assistent Frederik Christian Larsen som naboer.

Thorsgade 42 og 44 var selve herberget. I 1916 boede her i alt 20 hjemløse enkemænd og ugifte samt Emilie Christiansen, der var tjenestepige på herberget. Alderen svingede noget hos beboerne, den ældste var tømrersvend Niels Jensen på 65 år og den yngste Lars Christian Hansen var bare 19 år. Der boede også en logerende ved navn Niels Holbæk, han var kunstmaler og tegnelærer. Han har sikkert, sammen med forvalter Bay, stået for lidt praktisk aktivitet og beskæftigelse til mændene. Kosten blev serveret på Arbejde Adler, hvor man også bad en bøn til gud for både arbejdet og det daglige brød. Den kristelige og medmenneskelige holdning på Arbejde Adler var og er stadig vartegnet.

Man skal også se samtiden lidt under lup, idet 1916 var midt under 1.verdenskrig. Selvom Danmark erklærede sig neutrale,

mærkede man hurtigt både varemangel og følgevirkningerne var store prisstigninger på almindelig dagligvarer som mælk, brød og smør. Det eneste danske produkt, der holdt prisen under og efter 1. verdenskrig var øllet. Arbejdsløsheden og boligmangelen steg hastigt hvilket lagde endnu mere pres på herbergerne. Det eneste fag hvor arbejdsløsheden var lig med nul, var blandt bryggeriarbejderne – øllet skulle bare produceres. Tendensen med stigende priser på næsten alt fortsatte til langt tid efter 1. verdenskrig. 1916-17 var også året, hvor der dukkede rigtig mange københavnske folkekøkkener op grundet de hårde tider. Folkekøkkenet henne i Heimdalsgade fra 1917 havde en daglig kapacitet på 5000 måltider á 2 retter, så der har været et menneskemylder af sultne og tørstige sjæle i kvarteret dengang.

I 1921 var forstanderparret Carl Christian og Henriette Henriksen. De boede på første salen med deres 2 børn Emanuel og Lydia. Her boede også forvalter Christian Helmer Lund Nielsen og hans 3 assistenter, Carl, Anna og Lidith.

På selve herberget boede der 22 logerende og arbejdsløse mænd, hvoraf de fleste var arbejdsmænd; men der var da også en maler, en snedker og en sølvsmed iblandt. Anton Pedersen var både assistent og savskærer og han stod for beskæftigelsen på værkstedet, hvor mændene tjente til dagen og vejen.

I 1925 var forstanderparret stadig Carl og Henriette Henriksen, der dog havde øget familien med en søn. Der var også en økonoma og 2 diakoner ansat. Arbejde Adlers grundlægger Niels Christian Dalhoff var, som tidligere nævnt, præst ved diakonissestiftelsen, og man ansatte for det meste både diakoner og diakonisser som assistenter ved samtlige af Arbejde Adlers herberger – det var den kristelige og afholdende levevis man satte i højsædet i foreningen. I 1925 var antallet af arbejdsløse mænd på herberget stadig 22 hvoraf de fleste var arbejdsmænd. Frem til 1934 var billedet det samme; men 1934 er også året, hvor Arbejde Adlers nyopførte herberg åbner i Thorsgade 65. Det blev bygget som anneks til den allerede eksisterende Samuels Kirke fra 1932.

Allerede inden 1925 havde Landsforeningen Arbejde Adler købt matrikel 5072, som var nabomatrikel til kirken. Ved folketællingen samme år er den registreret som ubebygget og skemaet er underskrevet af Arbejde Adlers daværende forstander Carl Christian Henriksen, Thorsgade 40. Matriklen var tilskødet til Foreningen i samarbejde med både Kirkekomiteen og Nørrebro Sammensluttede KFUM, der den 3. april 1924 havde opnået brugsret og skøde på matrikel 5070 på den anden side af kirken op mod hjørnet af Thorsgade og Mimergade. Her fik KFUM tilladelse til at opføre en pavillon af træ. KFUM havde ellers haft til huse i lejede lokaler, men

Udsigt over Arbejde Adlers bygning i 1950'erne. Den høje bygning i baggrunden er Samuels Kirke.

var nu lykkelige for at kunne rejse eget hjem på egen grund. En landsindsamling havde givet så mange penge, at der blev ydet et beløb på 50.000 kr. til paviljonen, som blev indviet den 30. august 1925. Her havde Nørrebro KFUM deres virke helt frem til den 12. juli 1937, hvor ejendomsselskabet "Ørnen" fik tilskødet matriklen. Her blev den endnu eksisterende gule murstensejendom opført og taget i brug fra 1939-40.

Den 8. juni 1934 bliver Arbejde Adlers gamle adresse og matrikel tilskødet "Den Kristne Forsamling", som herefter har til huse i Thorsgade 40-44 i mange år. Fra starten i 1934 er det den færøske menighed, der repræsenterede forsamlingen; men alle var velkomne og forsamlingen var aktiv helt frem til 1981, hvor hele den ene side af Thorsgade fra Nørrebrogade til og med Dagmarsgade blev bortsaneret, det var den sanering, der populært kaldtes

Arbejde Adlers herberg i Thorsgade blev opført i 1934. I dag ligger værestedet "Oasen" i samme bygning.

for Fix-Karreen. Allerede fra 1973 benyttede den færøske menighed Samuels Kirke til gudstjenester.

Arbejde Adler fik i 1934 opført det nye herberg klods op af Samuels Kirken. Byggeriet var i samme stil som kirken og hang pænt sammen som en passende helhed i gadebilledet. Arkitekten Thomas Havning tegnede det nye arbejdsherberg, der fik plads til 32 mand på enkeltværelser.

Herberget fungerer her fra 1934, men fortsatte umiddelbart efter som en selvstændig institution under Lokalforenin-

gen København – konceptet var dog stadig det samme – ”Arbejde for brød”. I 1970 lukker de sidste lokale herberger og Arbejde Adler i Thorsgade nr. 63 ophører samtidig som herberg og bliver ombygget til plejehjem.

I starten af 1970’erne blev det tilstødende plejehjem ”Arbejde Adler” bygget, der hvor garageanlæg og værksteder tidligere havde ligget. Plejehjemmet fungerede frem til 2007 hvor Landsforeningen, sammen med en række andre organisationer, overtager plejehjemmet for at drive det videre som værested og multihus for ældre hjemsløse og misbrugere.

Værestedet åbnede i foråret 2007 under navnet "Oasen". Værestedet er opstået i direkte forlængelse af det EGV-støttede projekt: Organisationen Arbejde Adler, Fonden Mariehjemmene, Ensomme Gamles Værn (EGV), Samvirkende Menighedsplejer, Organisationen af Selvejende Institutioner (OSI) og Samuels Kirken er gået sammen om initiativet. EGV er repræsenteret i bestyrelsen for projektet ved formand Søren Dræby Christiansen.

Kilder:

Stadsarkivets jordebøger

Landsarkivets folketællinger og Kraks vejvisere.

Jubilæumsskrift Arbejde Adler

Illustreret Tidende.

Egen research hos Landsforeningen Arbejde Adler

Legepladsen i Baldersgade i 1950'erne

Af Freddy Hjortespring Christensen

Området ligger på hjørnet af Baldersgade og Nannasgade og er i udstrækning fra Balders Plads til Nannasgade, ca. 100 m. langt og så smalt som bare 10 m.

Den var delt op i 2 afdelinger, - den nærmest Balders Plads, var udstyret som legeplads for små børn, med sandkasse, vippe og et dobbelt gyngestativ og et antal bænke placeret således, at mødre altid kunne sætte sig et sted, hvor de havde fuldt overblik over hvad deres børn foretog sig.

Desuden var der et sort tjæret hus, som havde en åben, overdækket del i midten, hvor børn og voksne kunne søge ly i tilfælde af en regnbyge og et opholdsrum i den ene ende, hvor pladsmanden kunne sidde og spise sin frokost og et rum i den

anden ende, hvor der var plads til kost og skovl og andet håndværktøj til brug for vedligeholdelsesarbejder. Mandens trillebør stod udenfor, op ad den fjerneste gavl, lænket til huset med en kraftig kæde og en tilsvarende kraftig hængelås. Jeg mindes ikke at der var et toilet.

Børnenes legeplads udgjorde ca. 1/3 del af længden og resten, var et asfalteret område som var beregnet til boldspil, fortrinsvis fodbold.

Det var ikke nogen rar overflade at falde på, men så var det heldigt, at en af kvarterets læger, Dr. Kent, havde sin praksis i Nannasgade nr. 28, st.tv., som er gavlen af etageejendommen, der vender ud mod boldbanen.

Den nederste halvdel af vinduerne i hans

*Legepladsen i Baldersgade set mod nord. Bag læskuret ses huse på Balders Plads.
Foto fra 1970'erne.*

undersøgelleslokale var matterede for at skærme af mod nysgerrige blikke.

Dr. Kent var vores huslæge, så der har jeg været flere gange. Det var ikke et sted jeg brød mig om at komme.

Ud over et stakit af træstaver imprægneret med sort Carbolinium, på ca. 1 meters højde langs Baldersgade og Nannasgade, var ”Boldbanen”, på alle 4 sider, forsynet med et 2 meter højt ståltrådshegn for at opfange evt. vildt flyvende bolde så de ikke røg ud på gaden. Helt forhindre dette, kunne hegnet dog ikke, og så var det en ”selvhenter”.

Fra Baldersgade var der 2 indgange, én til legepladsen og én til boldbanen. Desuden var trådhegnet mellem de to afdelinger, afbrudt på en strækning af et par meter.

På boldbanen var der ingen bevoksninger, hvorimod legepladsen var beplantet langs Balders Plads og ind mod boldbanen.

På den side af området, der vender ind mod naboejendommen, havde ejendommen selv sat buskads og mindre træer.

Vilde skud kan jo forekomme i kampens hede og når det skete, at bolden røg over hegnet ind til naboejendommens gård, var det meget besværligt at hente den, idet man så skulle uden om og enten op på Balders Plads eller ned i Nannasgade for at finde porten til gården, - hvis altså man ikke var stor - eller modig nok til at kravle over trådhegnet, som heldigvis ikke havde pigtråd på toppen.

Under alle omstændigheder gik der lidt tid med det, til stor utilfredshed for de

andre spillere på banen der så bare stod og ventede til ingen nytte.

Som boldbane havde arealet en kedelig skavank, idet den skrånede svagt i langsgående retning med fald mod Nannasgade, og derfor var det sværere, at spille fodbold den ene vej end den anden, hvilket gav holdet i den høje ende en fordel. Der var dog også den mulighed, især når vi ikke var så mange, at spille til det samme mål, og så håbede vi på, at målmanden ville være neutral i sine redninger over for begge holds skud på mål.

Udendørs skøjtebane

Om vinteren, når der var perioder med frost, blev asfaltbanen sprøjtet over med vand, der så frøs til is, hvorved der opstod en OK skøjtebane. Det var en kommunalt ansat mand, der mod ”nattakst” ofrede noget af sin nattesøvn for at kvarterets børn og unge kunne have et sted til leg og motion - og tiden til at gå.

Det nævnte forhold, at banen skrånede nedad mod Nannasgade, havde den ulempe, når det drejer sig om at få vandet til at fordele sig i en jævn lagtykkelse, at islaget blev meget tykt i den lave ende og tyndt i den høj ende.

Dette havde den uheldige konsekvens, at skøjterne hurtigt skar igennem det tynde islag og kanterne på skøjtejernet blev slidt runde mod asfalten under isen, så der ikke mere var noget ”bid” i skøjterne, og så er det svært både at sætte fra, dreje og ikke mindst at bremse.

De fleste af os havde skøjter af typen der

med skruebeslag og en spindel, kunne spændes fast på siden af sålen, hvad enten det var på skistøvler eller almindelige sko eller værst, gummirøjsjer, der ofte var for store. Det at stå på skøjter blev også derefter, da det var uundgåeligt at vrikke over i anklerne og rigtig elegant skøjteløb blev det aldrig til, ikke før vi blev så gamle at fødderne voksede knapt så hurtigt, og det kunne ”betale sig” at investere i et par brugte ishockey-skøjter, eller for pigernes vedkommende, ofte kunstløberskøjter.

Den mest forekommende leg på skøjter var ”fangeleg”. Én blev udvalgt til at være fanger og begyndte så at jage de andre deltagere rundt på banen efter at han havde talt til 10. Når én var blevet fanget, deltog han eller hun også i jagten på den næste o.s.v., indtil den sidste var fanget.

Den der var blevet fanget først, blev så valgt til at være fanger i næste runde.

Det hændte af og til, at én, eller et par af pigerne, provokerede drengene til at løbe efter sig, og den ”opfordring” var vi ikke sene til at følge op på, og det varede sjældent længe, før der var nærkontakt og trods den vinterlige, varme påklædning, kunne der forekomme lidt famlende og til tider mislykket krammeri, som resulterede i kokette pighvin fra et dårligt oplyst hjørne af banen.

Den slags kunne være indledning til, at man efterfølgende begyndte at ”komme sammen”, og sådan noget var nyt og meget spændende dengang man lige var kommet ud af barndommen.

Ledvogterhuset og Kirsten

Af Freddy Hjortespring Christensen

Rovsinggades udmunding i Tagensvej set i retning af Bispebjerg. Foto: FHC, marts 1963.

Mellem Rovsinggade og “De tre Søstre”, på Tagensvej nr.148, lå der helt op i 70'erne, et gammelt, gult murstenshus på den tilhørende, ganske store grund og både hus og have, lå ca.1 meter under gadeniveauet, med 3 - 4 trappetrin ned. Langs fortovet ind mod grunden var der et trådhegn og ved nedgangen var der et ophold, hvor der engang havde været en vinkeljerns låge med trådnet.

Huset havde ligget der siden begyndelsen af 1900 tallet, og oprindeligt var det et Ledvogterhus fordi et jernbanespor engang havde -, eller skulle have krydset Tagensvej dér.

Huset var solidt og typisk byggeri, som den slags Statsbane-huse er, - eller var, - ikke særlig stort og med en skorsten centralt placeret i huset. Der var også en lille muret bagbygning. Det hele bar præg af mangelfuld vedligeholdelse.

Huset tilhørte Staten og i min opvækst, var det udlejet til en banearbejder.

Han havde én, med mig jævnaldrende datter, som hed Kirsten, og som i puberteten voldte sin far mange bekymringer, da hun var “fremmelig” og “forfløjen”, og blev betegnet som “drengelad”, og fik derfor nogle grimme øgenavne. Hun gjorde tidligt meget ud af sit udseende,

overdreven syntes vi og ville gerne være sent ude.

Det er ikke mit indtryk, at vi lokale drenge synes at der var noget særlig tiltrækkende ved Kirsten, - ansigtet og håret var såmænd meget pænt, men hun var mager og manglede næsten former, men hva', hun var jo heller ikke færdig med at vokse endnu.

Det mest interessante ved hende var nok den indbildte forventning om at man måske kunne få en bid af "kagen", selvom hun blev anset for at være "billig". Jeg mindes ikke at have set en mor på stedet, så faderen kan have været skilt eller enkemand.

Ud over at passe sit arbejde ved banen, dyrkede Kirstens far grøntsager på det meste af den kæmpe store grund, og netop på grund af størrelsen og at han var alene om det hele, kneb det med at overkomme pasningen, så grunden i perioder lignede et vildnis.

Jeg har aldrig været inde i huset, men har adskillige gange, som en form for drengestreger, været nede ved huset og drillet manden ved at banke på husets

vinduer, og så spænet væk når den lille tætbyggede mand kom ud for at jage os knægte væk. Det var det, vi synes var det sjove. Manden var nogle gange forberedt, og stod så på lur bag hushjørnet og det skete så, at én af os blev "snuppet" og fik en "rusketur", men han slog os aldrig.

Jeg har oplevet, at faderen dukkede op ved Nørrebro parken en vinteraften, hvor der var aftenskjøteløb og glade dage blandt ungdommen. Faderen kom for at hente sin "vilde" datter, hvilke vi andre 14 - 16 årige syntes var lidt af et overgreb og ydmygende for Kirsten, som strittede voldsomt imod medens faderen beslutsomt trak sin datter hjemad i armen.

Først som voksen forstår man godt faderes uro for at datteren skulle komme i "ulykke", hvilket sikkert var velbegrundet.

Om Kirsten er kommet under forsorg eller stukket af hjemmefra eller hvad, ved jeg ikke, men efter hun var nået konfirmationsalderen, eller deromkring, så vi hende ikke mere, og så vidt jeg husker, var der ingen af kammeraterne i nabolaget, der var tæt nok på til at havde "føling" med udviklingen.

Nørrebro monumenter 1901 – 2010

Af Anja Meier Sandreid

Rundt om på Nørrebro støder man ofte på et monument – en skulptur, et springvand eller et mindesmærke. Denne artikel vil gennemgå de overordnede kendetegn for Nørrebros monumenter i perioden 1901 til 2010 fordelt på tre tidsperioder

I årene fra 1901 til 1945 centredede en del af de nye monumenter på Nørrebro sig om mennesket som motiv. Fra 1945 til 1990 blev der ikke opstillet særligt mange monumenter på Nørrebro, men de der blev sat op var ofte abstrakte og nonfigurative. Og i perioden fra 1990 til 2010 afspejlede Nørrebros monumenter ofte bydelens nye multikulturelle karakter. Monumenter rejses af flere grunde. Nogle gange for at fortælle samtiden og eftertiden om vigtige begivenheder eller personer. Denne fremhævelse af nogle begivenheder og personer betyder ofte en nedgradering af andre. Andre gange er monumenternes primære formål at udsmykke byens rum. Uanset formålet, kan monumenter være uvedkommende for nutidens forbipasserende. I de senere år har der i København været diskussion om byens monumenter. En diskussion, der især blussede op, da Københavns Kommune i 2004 offentliggjorde den første samlede plan for byens skulpturer. Spørgsmålet var, om det er alle monumenter i København der stadig er eksistensberettigede? Skal de blive

stående eller er de derimod forældede og bør fjernes? På Nørrebro er der i dag opstillet ca. 40 monumenter. Hvert monument er en fortælling om den periode, det blev fremstillet i og om byens historie. Nørrebros monumenter er et unikt udsagn om deres samtid og om bydelens udvikling fra arbejderkvarter til moderne, multikulturel bydel.

1901 til 1945 – Mennesket som motiv

I årene 1850-1920 havde borgerskabet størst indflydelse på, hvilke monumenter der blev rejst i København og andre danske byer. Monumenterne skulle hædre royale personer, danmarkshistoriens helte eller personer fra borgerskabet selv som en del af opbygningen af en dansk national identitet. Nørrebro opstod som brokvarter i midten af 1800-tallet, men først efter århundredeskiftet blev der rejst monumenter i den nye bydel. Det første monument, der blev sat op på Nørrebro var typisk for tiden en hyldest til en person fra borgerskabet. Wilhelm Bissens buste af A.D. Jørgensen blev rejst i 1901 foran Landsarkivet på Jag-

tvej. A.D. Jørgensen var historiker og rigsarkivar og skrev bl.a. 40 fortællinger af fædrelandets historie som en del af den nationale bevægelse i Sønderjylland efter krigsnederlaget i 1864. Gaderne i området omkring Rigsarkivet blev også opkaldt efter sønderjyske politikere som Florsgade, Hiort Lorentzens Gade og Krügersgade. Et andet af de første monumenter på Nørrebro var billedhugger Rudolph Tegnens skulptur 'Mod lyset' som i 1910 blev opstillet på Blegdamsvej foran Rigshospitalet. Den skulle hylde lægen og den senere nobelprismodtager Niels Finsens arbejde med lysets indvirkning på huden og især de gode resultater med behandlingen af hudsygdommen lupus vulgaris (hudtuberkulose). Skulpturen består af tre siddende kvinder og en stående mand på en groft tilhugget sokkel, som vender deres ansigter mod og strækker kroppen mod sollyset. Mange kritikere i samtiden fandt monumentet stødende pga. de forvredne positurer, og i folkemunde fik det hurtigt titlen 'mavepinen'. Nørrebros første monumenter var domineret af en borgerlig kultur, men underligt nok blev der ikke rejst monumenter over kongelige personer. 25% af alle monumenter i Danmark rejst over personer er ellers en hyldest til kongelige – men ikke på Nørrebro.

Efter år 1900, og især efter 1. verdenskrig, kunne andre end borgerskabet begynde at påvirke udsmykningen af byens rum. Det næste monument på Nørrebro blev derfor en hyldest til arbejderne.

Billedhuggeren Kai Nielsen og arkitekt en Ivar Bentsens monument 'Det arbejdende folk' på Blågårds Plads blev opført i årene fra 1912 til 1916. Inden da havde Københavns Kommunes Kunstfond dog præsenteret et forslag af maleren Theodor Phillipsen til en figurgruppe med to bryggerknægte, der slæbte på en stor øltønde, hvorfra der skulle udgå et springvand samt på kummens sider skulle være svirende og dansende mænd og kvinder. Det forslag mødte dog modstand hos byens afholdsorganisationer, der mente, at monumentet ville forherlige drikkeri. Monumentet på Blågårds Plads blev i stedet Kai Nielsen og Ivar Bentsens, som bestod af en rektangulær, flisebelagt plads omkranset af en lav sokkel i granit dekoreret med 16 figurer som repræsenterede datidens erhverv og håndværk. Pladsen blev skabt til at blive brugt – f.eks. til politiske møder, dans og børns leg. I pladsens ene side blev indfældet en scene og talerstol omgivet af seks træer udhugget i granit. Træerne var omgivet af figurer af børn. Den forsænkede plads gav børn mulighed for at lege uforstyrret, mens pladsens skulpturers runde former gjorde dem gode at klatre på. Kai Nielsen skrev om pladsen: "Pladsen bliver for Arbejderne og mere endnu stadig væk de nye der kommer, deres Børn forstaar Du. Vel den første i hele Verden, der er reserveret 'Socialisten' og 'Unger'." Kai Nielsens og Ivar Bentsens Blågårds Plads var i høj grad en hyldest til beboerne i arbejderkvarteret Nørrebro. Den skabte også debat i samtiden. Maleren Harald

Blågårds Plads var en hyldest til Nørrebros arbejdere. Figurene viser f.eks. en brolægger, murer, smed, bager, skrædder, snedker, slagter, fisker, gartner, grønthandlerkone og en skomager, men også i dag mere uddøde erhverv som en bødker og en fiskerkone. Også arbejderens fritid er kommet med – f.eks. figuren Middag som viser en grådig grødspiser og Fyraften, som viser en harmonikaspiller.

Slott-Møller argumenterede f.eks. for, at udsmykningen af pladsen var et socialdemokratisk agitationsnummer, mens tidsskriftet *Skønvirke* beklagede sig over, at figurene var for karikerede og derfor

ikke kunne have en forædlende og opdragende virkning på arbejderne.

I perioden begyndte kommunen og andre at få øjnene op for, at hele København – og ikke kun Indre By – havde gavn af udendørs udsmykning. Flere politikere i Borgerrepræsentationen – deriblandt den senere overborgmester H.P. Sørensen – mente, at byens arbejderkvarterer som Nørrebro ville have gavn af mere kunst. Eller som stadsarkitekten Poul Holsøe formulerede det i 1927, så var det ønskeligt: ”at der opstilles moderne dansk Skulptur i Byens nyere Kvarterer og derved at søge opnaaet en naturlig og

nationalt formet Helhed i Gadebilledet.” De nye skulpturer på Nørrebro var altså ikke kun tiltænkt som udsmykning, men også til at skabe et fællesskab. Ikke kun Blågård’s Plads, men en stor del af de monumenter, der blev indviet på Nørrebro i årene fra 1901 til 1945 kredsedes om mennesket. I 1938 blev Frantz Viggo Hansens skulptur ’Dansende piger’ opstillet i Guldbergs Have. Skulpturen har, som flere andre i perioden, børn og leg som centralt tema. Den forestiller to smilende piger, som holder hinanden i hænderne over kors og svinger rundt.

Et andet af periodens monumenter var kunstneren Johannes Hansens bronzeskulptur ’Siddende Unge Mennesker’, som blev indviet 6. november 1942 på græsplænen ved Dronning Louises Bro. Man kan spekulere over, hvad historien om det unge par er. Ved indvielsen talte borgmester Alfred Bindeslev om ”to unge Mennesker, der sidder og tænker paa Fremtiden – med Alvor og Fortrøstning. Mange vil kunne spejle deres egen Alvor og Fortrøstning til Livet deri.” I 1942 – under tyskernes besættelse af Danmark – lagde mange nok vægt på disse ord. Politiken var mere socialrealistisk i sin anmeldelse af Nørrebros nye skulptur. Avisen skrev om skulpturen, at ”man forestiller sig uvilkaarligt, at den unge Pige sidder og trøster sin Ven i hans Arbejdsløshed.” Uanset hvilken fortælling man tillægger skulpturen af det unge par, så er den endnu en fremstilling af mennesket, hvilket var karakteristisk

for de monumenter, der blev opstillet på Nørrebro i disse år.

1945 - 1990 – Kunst for kunstens skyld

I årene fra 1945 til 1980 opstilledes kun ganske få monumenter på Nørrebro. Fra 1960’erne og frem er ellers en periode, hvor der generelt blev opstillet mange monumenter rundt om i Danmark. Men Nørrebro gennemgik på dette tidspunkt store forandringer – fra at være et tætbeboet arbejderkvarter til at blive bysaneret. Fra 1980’erne kom der igen gang i udsmykningen af Nørrebros offentlige rum. De nye monumenter på Nørrebro havde det fællestræk, at de ofte – modsat tidligere opstillede monumenter i bydelen – ikke nødvendigvis lignede et bestemt motiv. I perioden blev der kun sjældent opstillet monumenter til markering af begivenheder eller til minde om personer. De nye skulpturer refererede til sig selv og havde som kunstværk til opgave at udsmykke byens rum. Der blev ikke længere stillet krav til kunstneren om et bestemt indhold eller et bestemt formål. Eksempler på disse abstrakte eller nonfigurative monumenter er Gert Nielsens bronzeskulptur som i 1982 blev opstillet ved Sortedam Dossering ved Læssøesgade eller Ole Vingum Hempels røde granitskulptur som i 1986 blev opstillet på Rådmandsgade til venstre for Rådmandsgades Skoles indgang. Et andet eksempel er Søren Georg Jensens ’Liggende figur’. Denne bronzeskulptur blev opstillet i 1982 ved Sortedam

Dossering ved Fredensbro. Skulpturen er en abstraktion over en liggende kvindefigur, hvilket er værd at lægge mærke til. Monumenter og mindesmærker over kvinder er sjældne i Danmark – under 2 % af alle monumenter der er rejst over personer i Danmark. Men med Søren Georg Jensens abstrakte skulptur hyldes kvinden alligevel.

Nyt i perioden er også, at de nye monumenter ofte forsøger at erobre byens rum. I stedet for at blive placeret ophøjet på sokler eller på pladser, bliver monumenterne nu placeret midt i byens rum. Og oftest bliver monumenterne fremstillet til det specifikke sted. Dette ses for eksempel med Jørgen Haugen Sørensens 'De kantede bær' og de glatte glider', som i 1984 blev sat op på Nørrebrogade

Jørgen Haugen Sørensens 'De kantede bær' og de glatte glider' ved muren til Assistens Kirkegård.

op af muren til Assistens Kirkegård. Skulpturen er ca. 3,5 m. høj og 2,4 m. bred. Skulpturen består af syv uens granitblokke, der stables ovenpå hinanden. De er både ru og glatte, rillede, geometriske og organiske, kantede og nubrede, skæve og lige. Ved at stå op af kirkegårdsmuren forener granitskulpturen de døde og de levendes verden. Skulpturen indgår som en del af omgivelserne. Selvom skulpturen er abstrakt, så døbte beboerne i kvarteret den dog hurtigt "Kasket Karl" med reference til den storrygende og alkoholglade hovedperson i avisstriben af samme navn.

1990 - 2010 – Det multikulturelle Nørrebro

Siden 1990'erne er skulpturkunsten i Danmark begyndt at have en politisk, kritisk eller ironisk holdning til omgivelserne. Ofte har skulpturerne forsøgt at forholde sig til aktuelle emner som racisme, undertrykkelse af minoritetsgrupper, homoseksualitet og politivold. En stor del af Nørrebros monumenter opsat i årene 1990 til 2010 har forholdt sig til det nye multikulturelle Nørrebro. Et af de mest kendte monumenter, som er blevet opstillet på Nørrebro siden 1990 er billedhugger Jørgen Haugen Sørensens værk 'Huset der regner'. Skulpturen blev opstillet på Skt. Hans Torv i 1993 i forbindelse med en renovering af torvet under ledelse af landskabsarkitekt Sven-Ingvar Andersson. 'Huset der regner' er hugget i granit, og skulpturen spiller på modsætningen mellem de glatte og de

Jørgen Haugen Sørensen monument på Skt. Hans Torv med syv vandstråler, hvis højde reguleres af det skiftende vejr og luftens temperatur. Om vinteren står monumentet tørt og bart, mens vandet om foråret vil begynde at pible frem. Om sommeren er "Huset der regner" et springvand med masser af vand fra vandstrålerne, og monumentet bliver dermed et soppebassin på op til 20 cm. til glæde for bydelens børn.

indre flader og det kornede ydre. Skulpturens internationale dimension ses ved, at granitten kom fra granitbrud i Marwao i Portugal samtidig med, at Jørgen Haugen Sørensen fik sin inspiration fra blandt andet Indien og Thailand. Monumentet er placeret i en fordybning midt på pladsen og er et af de få springvand på Nørrebro.

Avisernes anmeldelser var ved indvielsen meget positive over for skulpturen og det nye Skt. Hans Torv. Berlingske Tidende skrev: "Helheden af plads og skulptur virker helsebringende for sindet", mens Politiken skrev: "Sankt Hans Torv er modtaget med begejstring. Brostenene

har fundet deres gode placering, skulpturen "Huset der Regner" er allerede et kendemærke der hilses med glæde og stolthed af lokaliteten. Det sjældne er sket, forandring og nyskabelse er blevet til glæde for alle". En af ideerne med 'Huset der regner' var, at modsætningsforholdet mellem byens rum og skulptur skulle gøres til en pointe i sig selv. Men ikke alle var begejstrede for Nørrebros nye monument. Der kom især kritik fra lokale beboere og kunstnerkollegaer. Nogle kritiserede skulpturen for at være for afvisende, rå og for strittende i forhold til sine omgivelser. Monumentets størrelse og form gav anledning til, at det hurtigt fik nye, uofficielle navne som

'opvaskestativet'. Mere uheldigt var det, at Skt. Hans Torv og brostenene til renovering af dette nogle måneder inden indvielsen havde været omdrejningspunkt for de voldsomme kampe den 18. maj 1993 efter afstemningen om Danmarks medlemskab af EF. Derfor blev Jørgen Haugen Sørensens nye skulptur også kaldt 'vand-kanonen', 'politikniplerne' eller 'bajonetterne'.

Nørrebro har siden 1960'erne udviklet sig til at være en multikulturel bydel. Også i bydelens nyere skulpturer kan Nørrebros mangfoldighed aflæses. Den første multikulturelle kunstner, der udformede et monument til Nørrebro var Khalil Yassin, hvis skulptur 'De Elskende' blev opsat på Nørre Allé 7 i 1997. Men indtil 2003 havde ingen af de indvandrer- og flygtningegrupper, der var ankommet til Danmark fået rejst eller selv taget initiativ til at få rejst et mindesmærke. I dette år blev en skulptur af billedhuggeren Claudio Cortes opsat på plænen ved Nørrebrohallen. Skulpturen blev rejst i anledning af 30-årsdagen for militærkuppet i Chile den 11. september 1973 og var en hyldest til den chilenske ekspræsident, Salvador Allende. Initiativet til monumentet kom fra tidligere chilenske flygtninge i foreningen 'Chile 30', som ønskede at takke Danmark og især københavnerne for den varme modtagelse, de fik som flygtninge 30 år tidligere. Som Waldo Salomon fra initiativgruppen forklarede i 2003: "Vi blev modtaget med åbne arme og mærkede

en stor solidaritet og varme. Det vil vi gerne sige tak for." Størstedelen af de 3000 chilenske flygtninge, der ankom til Danmark slog sig ned netop på Nørrebro. Dette monument var det første i Danmark som blev rejst som en hyldest til en af de indvandrer- og flygtningegrupper, der er ankommet til Danmark siden 1960'erne. Granitskulpturen var dog ikke kun en hyldest til Salvador Allende, men også

I Claudio Cortes' skulptur er der mange referencer til Chile. Skulpturen er hugget i chilensk granit og er 1,95 m. høj. Revnerne i skulpturen symboliserer de dybe sprækker i Chiles historie og geografi, mens kobberpladerne henviser til Salvador Allendes nationalisering af kobberudvindingen til gavn for folket. Hulningen har samme form som den Tiahuanacos-indianerne brugte i deres bygninger til at forstærke lyd, og selve skulpturens form referer til den brystudsmykning, som Mapuche-indianernes høvdinger brugte.

en kommentar til den hårde tone i indvandrerdebatten siden 2001.

En anden skulptur som hentyder til det multikulturelle Nørrebro er kunstværket 'Jorden bærer dit aftryk' fra 2009 af digteren og billedkunstneren Astrid Gjesing. Det består af syv genbrugte gravsten fra Garnisons og Bispebjerg Kirkegårde. Stenene er nedlagt i fortovet syv forskellige steder på Nørrebro, så man uforvarende kommer til at træde på dem. I hver sten er sandblæst teksten "Jorden bærer dit aftryk" på dansk samt et af sprogene arabisk, engelsk, urdu, fransk, spansk og kinesisk. Stenene centrerer sig om forskellige temaer f.eks. integration (Rådmandsgades Skole), asyl (Brorsens Kirke), det multikulturelle (Blågårds Plads), de fremmedes grave (Assistentens Kirkegård) samt alderdom og sygdom (Klarahus, De Gamles By). Dermed bidrager stenene til at understrege temaer, der allerede eksisterer i byens rum. Astrid Gjesing er desuden sammen med Ingeborg Plockcross-Irminger, Sonja Ferlov og Sigrid Lütken de eneste kvinder, der har udformet monumenter til Nørrebro.

I 2008 blev beboerinitiativet 'Vi vil bo her sammen – alle sammen!' stiftet på Nørrebro som en reaktion på en række skudepisoder med baggrund i rocker- og bandemiljøet i København og på Nørrebro. Dagen efter en voldshandling mødtes gruppen kl. 17 på gerningsstedet for at genindtage byens rum. Initiativgruppen skriver om baggrunden: "Nørrebro er

Monumentet 'Nørrebros Hjerte' på Aksel Larsens Plads består af et 135 cm. højt og rødakeret hjerte på en 3 m. høj betonsokkel. På soklens fire sider står der "Vi vil leve sammen" på 11 sprog (arabisk, dansk, engelsk, farsi, kurdisk, persisk, serbokroatisk, somali, thai, tyrkisk, urdu).

et fantastisk kvarter at bo i. Men vores kvarter har været udsat for så megen vold og skyderi gennem det seneste år. Nu har børnefamilierne på Nørrebro fået nok. Stop vold og våben. Nørrebro tilhører os, der bor her. Os alle sammen!" Gruppen tog initiativ til monumentet 'Nørrebros Hjerte', som i 2010 blev opstillet på Aksel Larsens Plads på Ydre Nørrebro.

Kunstneren var Bjørn Nørgaard, og det store hjerte i monumentet blev lavet af våben konfiskeret af eller indleveret til politiet under en frit lejde-aktion i sommeren 2009. Pistoler og knive af metal blev ophugget hos en autoophugger og herefter svejset sammen til et hjerte. Symbolikken med våben smeltet om til et hjerte er ikke til at tage fejl af. Meningerne om monumentet var delte hos områdets beboere. Nogle mente, at en skulptur ikke ville hjælpe på balladen, mens andre var glade for at få noget pænt at kigge på. Men Bjørn Nørgaard var ikke i tvivl. ”Hvad har vi brug for i dag? [...] Vi har brug for at elske hinanden, vi har brug for kærlighed, og vi har brug for at forstå hinanden. Det er meget simpelt, ikke?”. Og han fortsætter: ”Det, der bidrager, er jo ikke skulpturen, men den samtale, der opstår på grund af skulpturen.”

Opsamling

Nørrebros omkring 40 monumenter forestiller vidt forskellige ting, men har igennem tiden alligevel haft visse fællestræk. Udvalgte begivenheder, personer og motiver er blevet fremhævet. De første monumenter på Nørrebro blev rejst for at hylde borgerskabet, mens andre kredsede om arbejdere eller mennesket som motiv. I årene 1945 til 1990 blev monumenter sat op i bydelen primært som kunstnerisk udsmykning. Nørrebros monumenter har i de sidste par årtier desuden flere gange afspejlet bydelens multikulturelle karakter. Nørrebros monumenter er derfor en unik fortælling om deres samtid og om bydelens udvikling fra arbejderkvarter til moderne, multikulturel bydel.

Nørrebro i forvandling fra 1840 til ca. 1875

Af Allan Bäck

Betragtninger omkring udviklingen i en bydel i forbindelse med Skt. Johannes Kirkes 150 års jubilæum i 2011.

København uden for voldene mod Nørrebro i 1840erne

Det kan være vanskeligt at forestille sig, hvordan det man kender i dag, har set ud tidligere. Men de omgivelser og levevilkår, vi har nu, er kun fremkommet gennem en lang udvikling. Fra de første bebyggelser ved de lavvandede strandenge, der lå ud mod Øresund, kaldet Havn, voksede byens omfang og betydning. Der blev anlagt mure og grave rundt om byen, så den var beskyttet mod fjender. Den voksede sig stor på handel og på, at den fra 1500-tallet blev rigets faste konge- og residensstad. Det betød udbygning af både areal, vold, havn og pragtbygninger med både slotte, kirker og store borgerhuse. København blev en driftig by, der i begyndelsen af 1800-tallet havde udfyldt de rammer, der var for byen, der lå i ly af sine forsvarsværker, som fulgte Østre, Vestre og Nørre Voldgade og blev afsluttet med Nyboder og Kastellet og på Amagersiden af Christianshavn. I 1840 havde byen 120.000 indbyggere. Byportene blev fortsat låst om natten, men mod betaling kunne man komme igennem f.eks. Nørreport efter 1821. På grund af den

begyndende industrialisering og dermed indvandring fra land til by, var trængslen stor. Det medførte dårlig hygiejne, dårlig vandforsyning, der kom fra Sortedam-, Peblinge- og Skt. Jørgens Sø, så at sige ingen kloakering med åbne rendestene og dårlig brolægning. Gadebelysningen var tranlamper og gasbelysningen kom først til i 1857.

I denne lille ”storby” vandrede datidens berømtheder rundt: Søren Kirkegaard, H.C. Andersen, ægteparret Heiberg, brødrene Ørsted og N.F.S. Grundtvig. Det var guldalder i København både på det åndelige og det økonomiske område, hvor borgerskabet tjente gode penge.

For den fattige del af befolkningen, der boede i utætte taglejligheder, fugtige kældre og i baghuse, der lå så tæt, at dagslyset kun sjældent nåede gårdens grus, var risikoen for epidemier som tyfus og kolera meget alvorlig, børnedødeligheden var stor og levealderen lav.

I 1853 ramtes København af en ulykke. På grund af de uhygiejniske forhold udbrød der en voldsom koleraepidemi, hvor der døde over 5000 mennesker. Det resulterede i, at de kom gang i udbygningen af brokvartererne, på arealerne uden for

sørne. Disse områder var blevet opgivet som forsvarsområde i 1852. På Øster Fælled byggede Lægeforeningen sunde arbejderboliger, der både havde lokum uden for huset, som blot var i 2 etager, og en lille have, hvor der var lys og luft.

I den modsatte ende af Fælleden var der allerede i 1848 bygget et moderne fængsel og en retsbygning og i 1851 samt 1857 bygget 2 almueskoler. Fra 1867 blev Københavns volde opgivet som fæstningsværker, og området mellem disse og søerne blev ligeledes frigivet til byggeri. I slutningen af 1850'erne var der så mange mennesker, der boede uden for voldene langs hovedgaderne og dels i de tilstødende gader, at der var brug for en kirke.

Et blik ud mod det ukendte

Forestiller man sig, at man i 1850 stod på volden ved den gamle Nørreport og så ud mod vest, ville man kunne se en række lave huse langs hovedlandevejene og ellers blot et landligt område med møller og enkelte lystgårde. Bag sig havde man en by med 129.625 indbyggere. Den var inddelt i 6 sogne med kirkerne Vor Frue, Trinitatis, Helligånds, Vor Frelser, Holmens og Garnisons. Dertil kom yderligere Slotskirken, Citadellens kirke, Vartous kirke samt nogle fængsels- og hospitalskirker. De store områder på Øster- Nørre- og Vesterbro var lagt ind under disse kirker og enkelte områder på Vesterbro under Frederiksberg kirke. Der var således langt at gå for at komme i kirke, og der var mange mennesker for

de enkelte præster at betjene.

For Nørrebro gjaldt det, at det, der lå mellem Ladegårdsåen, nuv. Åboulevard og Nørrebrogade var lagt ind under Vor Frue kirke. Det, der lå til højre og helt ud til Øresund hørte under Trinitatis, og området gik helt ud til Gentofte Sogn.

Kirken udenfor Nørreport

Det var ikke første gang, man havde planer om en kirke uden for voldene; og det blev reelt heller ikke den første kirke, der blev bygget i dette område.

Under den pestepidemi, der ramte København i 1546, blev ligene begravet uden for voldene på en plads, der omtrent lå mellem de nuværende Frederiksberggade – Nørre Farimagsgade – Nansensgade – Gothersgade. Efter pesttiden gik man tilbage til at begrave omkring kirkerne inden for voldene, og kirkegården forfaldt. Den blev kun brugt af de fattige og blev ikke passet. Får og småkriminelle opholdt sig der, og den ansatte graver holdt både spille- og drikkebod, ligesom en af graverne også var ligrøver! For at kongen ikke skulle se al denne elendighed, når han kørte på jagt i skovene nord for byen, blev der opsat et træhegn. Men der var intet læ for hverken præst eller følge, når der en sjælden gang var en begravelse. Derfor måtte der gøres noget. Borgmesteren ville kun opføre et træskur, men Anders Bøsestøber ville have en anseelig bygning. Han samlede penge ind og fik gennemført, at der blev bygget et kapel i bindingsværk, hvor der sikkert kun er blevet holdt begravelsestaler.

Befolkningen voksede uden for voldene. I 1622 boede der 123 familier, hvilket har været omkring 1000 mennesker inkl. tjenestefolk. Chr. IV ville give disse en kirke, og han befalede Universitetet og Vor Frue kirke, at de skulle betale for opførelsen af en grundmuret kirke med 1½ stens murtykkelse på kirkegården udenfor Nørreport. Den skulle stå færdig samme sommer. Så let gik det ikke, for Vor Frue havde ingen penge og Københavns Magistrat ville ikke betaler noget til projektet. Kongen stod dog fast og skaffede tømmer, mens Universitetet skaffede grundsten. I april 1625 lige før kongen tog til Tyskland for at deltage i 30-årskrigen, skrev han tre breve omkring dette kirkebyggeri. Han befalede, at kirken skulle have et tårn, kaldsretten til præst skal tilhøre Universitetet samt stadsbefalingsmanden og de fire bedste borgere i byen. Endelig kaldte kongen sognepræsten i Hvidover til også at være sognepræst for menigheden ved den nye kirke. Der var hele tiden problemer med at skaffe penge til byggeriet, men den 18. juni 1628 kunne den meget spartanske bygning indvies. Klokken, der blev sat op i tårnet, blev skænket af kongen.

Der var hele tiden problemer med at få den gejstlige betjening til at fungere, og der var mange præster, der sammen med et andet embede skulle passe ”Kirken udenfor Nørreport”.

Dens levetid blev kort. Da svenskerne omringede København, blev forstæderne den 11. august 1658 stukket i brand. Det gjaldt også kirken, og det hele gik så hur-

tigt, at man ikke engang nåede at redde klokken. Under belejringen blev stenene fjernet og brugt af fremmede, så der var intet tilbage af kirken efter fredsslutningen, og den blev aldrig genopbygget. Enhver tanke om nye kirker uden for København blev glemt i ca. 200 år.

En kirke til brokvartererne

Allerede i 1852 var der så mange beboere uden for voldene, at der fra flere kredse blev rejst krav om en kirke på Nørrebro. Det er anslået, at der boede ca. 17.000 mennesker i brokvartererne. Disse skulle som nævnt kirkeligt betjenes fra Vor Frue eller Trinitatis kirke. Disse to sogne havde omkring henholdsvis 22.000 og 40.000 sognebørn. Under mærket h-g- skrev den senere kirkehistoriker, dr. phil. og theol. L. Helweg en artikel i Berlingske Tidende den 5. oktober med overskriften: København og dens kirker. Her ridsede han det store behov for en ny kirke op og appellerede til, at de forskellige myndigheder med Københavns Magistrat i spidsen burde tage sig af denne nød. Allerede et par uger efter blev sagen fulgt op. Denne gang var det en student, Nicolai Holten, der i Fædrelandet bl. a. skrev: ” Er det ikke muligt, at Menighedens selv kunne rejse en kirke? Lad der blive bygget en kirke på Nørrebro, lad en åndfuld Mand forkynde Guds Ord, og man kan være vis på, at den Menneskefangst, Herren har forjættet sin Kirke, ligeså lidt skal udeblive dér, hvis Evangeliet først har lydt”.

Fra Københavns kirkelige konvent, der

omfattede så godt som alle præster i byen, lød der nu også røster om, at der skulle bygges en ny kirke. Man foreslog et kirkebyggeri på Nørre Fælled mellem Tinghuset og Skolen på Nørre Allé, og man laver et overslag, der sagde, at kirken ville koste 30.000 Rd. svarende til ca. 6 mil. kr. i nutidsværdi.

Inspireret af denne interesse havde nogle af de første fortalere dannet en komité. Den bestod af bankassistent, senere arkivar i Nationalbanken, P. D. Feilberg, assessor, ejeren af Hjorteapoteket, J. Glahn, cand. theol. L. Helweg, student N. Holten og maleren Jørgen Roed. Helt typisk for tiden var det det bedre borgerskab og de intellektuelle, der var de toneangivne omkring den københavnske kirkesag.

For at få involveret den kommende menighed, indbød de 40 ”gode mænd til forhandling”, heriblandt den senere sognepræst Otto Behrendts oldefar, fabrikør Christian Struch, og de blev hurtigt enig om, at der skulle dannes ”Foreningen til Opførelse af en ny Kirke på Nørrebro” Denne forenings første opgave blev at udsende en opfordring, som Helweg havde skrevet. Denne blev trykt i 9000 eksemplarer og uddelt bredt i byens bedre kredse. Samtidig blev der igen skrevet en artikel i Berlingske Tidende om sagen, så man kunne være sikker på, at en bred offentlighed var klar over, at der her var en opgave, som alle måtte være med til at løfte.

Blandt den store forsamling blev der valgt en kirkekomité bestående af L. Helweg som formand, justitsråd og boghandler

Wroblewsky som kasserer og medlemmer i øvrigt major Fasting, P. D. Feilberg og J. Glahn.

Denne kreds var meget flittige og mødtes hver fjortende dag for at lede indsamlingen til kirken. Det gik langsomt i 1853. Selv om man ikke vidste præcist hvor meget, der skulle bruges for at opføre en kirke, kunne man se at de 1644 rd., der var samlet ind den 9. september plus tilsagn om yderligere 358 rd. hvert af de følgende tre år, slet ikke slog til. Derfor tog man nye metoder i brug. Klasselotteriet blev kontaktet for om muligt at få et særligt lotteri. Det ser ikke ud til at dette lykkedes, selv om der var stor velvilje for sagen. Derimod gav Studentersangforeningen en koncert i juni i Universitetets festsal. Den gav 358 rd. Det helt store ryk kom, da pastor emeritus O. N. Rafn og hustru i september 1853 skænkede deres formue på 9000 rd. til den nye kirkes opførelse. Dette beløb ville svare til ca. 1,8 mil. nutidskroner! I april 1854 afholdt Feilberg i samarbejde med en stor kreds af damer en basar. Denne gav hele 4018 rd. et fantastiske overskud, hvis man omregner det til nutidskroner.

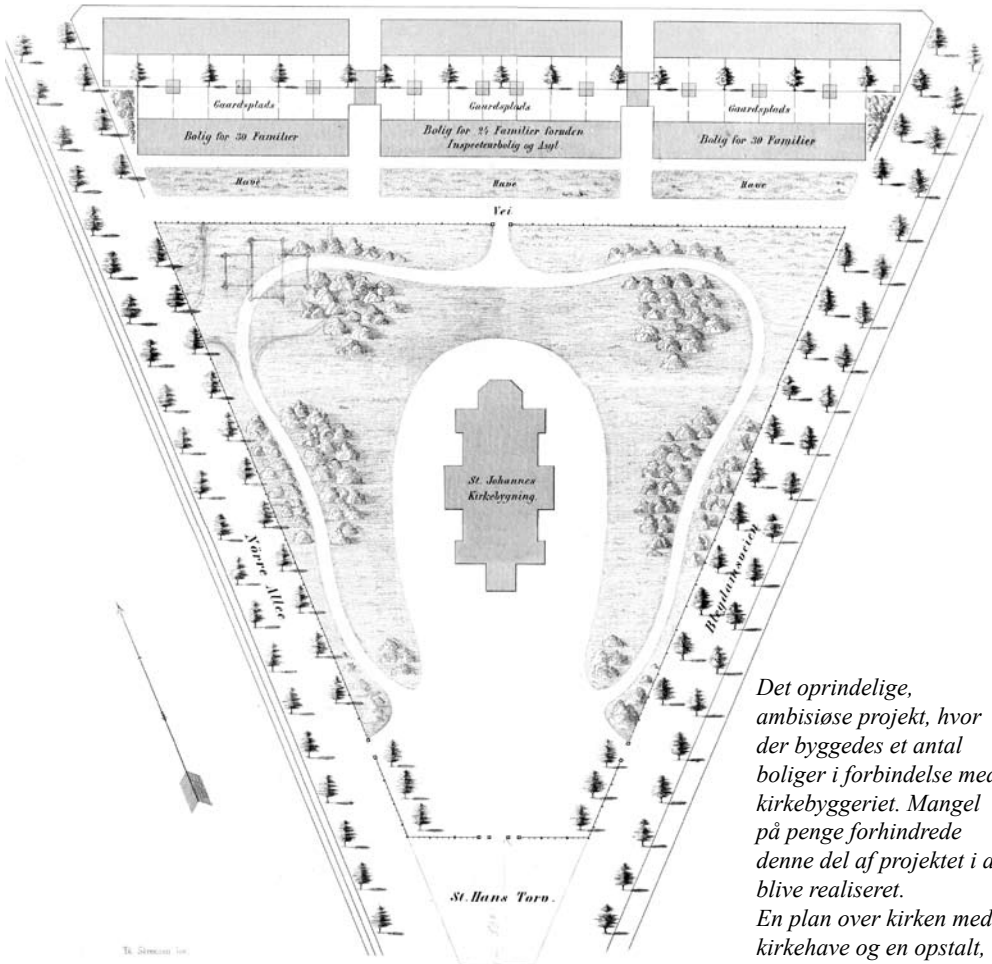
Efter alt dette begyndte kirkekomitéen at se lysere på opgavens løsning. Feilberg udtalte” at med 15 320 rd. i kontanter havde man fået fodfæste” Det ville også svare til, at man nu havde de første godt 3 mil. nutidskroner i kassen.

Hvor skal kirken ligge?

Med det gode resultat som fundament

Opstalt mod St Hans Torv .

Til Skitsen 100

Det oprindelige, ambitiøse projekt, hvor der byggedes et antal boliger i forbindelse med kirkebyggeriet. Mangel på penge forhindrede denne del af projektet i at blive realiseret. En plan over kirken med kirkehave og en opstalt, der forestiller kirken med boligerne bag ved.

ansøgte komitéen nu både Københavns kommune og Krigsministeriet om en byggegrund til formålet. Begge myndigheder var positive. Militæret kunne godt undvære den yderste pynt af Fællesparken, der ellers blev brugt til træning af soldater. Magistraten forærede en grund på 34 750 kvadratalen svarende til 13.692 kvadratmeter til formålet og blev udmatrikuleret som 158 B i Udenbys Klædebod kvarter. Samtidig gav kommunen tilsagn om, at komitéen kunne søge om midler fra Halds og Brocks legater.

Selv om man nu havde fået tilsagn om offentlig støtte, fortsatte man med samme iver den private indsamling. Dette skete igen med en opfordring til samtlige Københavns præster, ligesom der blev sendt en anmodning til alle Amtsprovsterne, det vil reelt sige hele Sjælland, om at samle ind til den nye kirke på Nørrebro.

Hvem skal tegne kirken?

Der var nu så mange penge i indsamlingsskassen og der var etableret en løbende tilstrømning, at komitéen turde tænke på næste fase: Tegning og påbegyndelse af byggeriet af kirken på Nørrebro.

Nu blev Kunstakademiet inddraget og der blev afholdt en konkurrence. Der var ingen prisvinder, men arkitekt Theodor Sørensens forslag blev valgt som det bedste. Efter at det havde undergået en række ændringer i samarbejde med professor Høyer, konferensråd Thomsen og arkitekt og tømremester Kayser, blev

den endelige tegning antaget sammen med et overslag, der sagde, at det ville koste 70.000 rd. omregnet til nutidsskroner ca. 14 mil. kr. at bygge kirken. Dette forslag blev derefter godkendt i Kultusministeriet.

Det var oprindeligt planen, at der bag ved kirken ind mod Fælleden skulle opføres tre sammenhængende bygninger. De to yderste skulle rumme bolig for 30 familier, den midterste dels bolig for 24 familier, dels et børneasyl. Dette ville være højeste mode, da behovet for at få passet de små voksede stærkt i disse år, hvor kvinderne måtte tage del i både fabriksarbejdet og arbejde uden for hjemmet for at familierne kunne tjene nok til at leve for. Denne del af planen blev dog hurtigt fjernet, ikke mindst på grund af de økonomiske udfordringer. Selve kirkebyggeriet var vanskeligt nok i sig selv at få finansieret. Det er interessant at tænke, at der 100 år senere blev opført en institutionsbygning præcis på samme sted, så visionerne fra 1850'erne var ikke helt glemte.

Kirkens arkitekt

Severin Theodor Emilius Sørensen var som nævnt blevet udvalgt til at opføre kirken på Nørrebro. Han var født den 25. februar 1825 i København og døde samme sted allerede den 5. maj 1867. Han var uddannet snedker, og blev herefter optaget på Kunstakademiet. Her var han blandt de lovende elever, der modtog både den lille og store sølvmedalje. I 1850 fik han æresmedaljen i arkitektur

og senere den lille guldmedalje. Det var således en betydende arkitekt, der var blevet valgt, og Skt. Johannes Kirke blev så afgjort hans hovedværk. Han arbejdede i syv år sammen med Gottlieb Bindsbøll, som han i flere arbejder lod sig inspirere af. Han arbejdede i alle stilarter og Skt. Johannes Kirke blev tegnet og opført i sengotisk stil inspireret af historicismen, Oluf Mortensens våbenhus på Roskilde Domkirke og af Bindsbølls Hobro kirke. Inden sin død gennemførte Theodor Sørensen også et andet markant byggeri i det daværende sogn: Alderstrøst på Nørrebrogade 9 opført af Københavns Håndværkerforening i 1863. Han havde betinget sig 4 % af den anslåede byggesum på 70.000 Rd. i honorar for tegninger, overslag og ledelse af arbejdet til det var fuldført, altså 2.800 Rd. Efter kirkens indvielse ville bestyrelsen for kirken påskønne hans dygtighed yderligere. De bevilgede derfor et gratiale på 500 Rd., der blev taget fra et legat, som overauditør Skriks havde givet til kirken i januar 1861. Legatet var på 1000 Rd. og resten blev henlagt til et legat til kirken under giverens navn.

Hvad var pengene værd?

For at få et indtryk af, hvad 70.000 rd. svarer til i dag, skal man dels tage omregningen fra den gang til nu, inflationen siden 1860'erne, timelønningerne og leveomkostningerne i 1860'erne sammenholdt med nutidens løn og priser i betragtning. Det er et vanskeligt regnestykke, og man må huske, at den

gennemsnitlige lærerløn, politibetjentløn og faglært-brølæggerløn pr. år i 1875 var h. h. v. 2000 kr. – 1000 kr. og 1500 kr. og at det kunne opgøres at det årligt kostede ca. 323 kr. at forsyne en voksen mand med det nødvendige kvantum dagligvarer. Dertil skal så lægges udgifter til husleje og skat. Sidstnævnte var dog kun en ganske lille del af indkomsten i sidste halvdel af 1800-tallet.

Gennemsnitligt er årslønningerne for de tre faggrupper i 2010 opgjort til 360.000 kr. – 357.000 kr. og 314.000 kr., og omkostningerne til dagligvarer for en voksen er ca. 12.000 kr.

Man kan også sammenligne prisen på udvalgte varesorter til at belyse, hvor stort et offer de enkelte givere blandt de private indsamlinger ydede.

Gaverne blev givet i Rd. eller skilling, hvor 1 Rd. var lig med 2 kr. ved indførelsen af kronen i 1875. Værdistigningen på kroner er flere steder angivet til at være 100 gange fra 1875 til i dag, 2010.

Byggekomitéen dannes og kirkebyggeriet tager form

Da man nu havde planerne færdige var det vigtigt, at der blev dannet en særlig byggekomité, der skulle have ansvaret for ledelsen af kirkens opførelse. Derfor indkaldte indsamlingskomitéen til et møde på den nye skole på 1. Dam, der var bygget i 1851 og som i dag rummer en børnehave. Man indbød de oprindelige 40, der havde rejst ønsket om en kirke samt alle de bidragsydere, der havde givet mindst 30 Rd. eller tegnet sig for 10 Rd. i 3 år.

Fra den oprindelige komité blev der valgt følgende: Justitsråd Wroblewsky, arkivar Feilberg og assessor Glahn. Desuden valgte fabrikant Joh. L. Petersen og læge P. A. Knudsen. Regeringen tilforordnede etatsråd, dr. jur. Casse og proprietær Nyegaard, der var eksekutor for arven fra pastor Rafn. Til revisorer valgte justitsråd Lautrup og voksdugsfabrikant Meyer.

Denne bestyrelse gik straks i gang med byggearbejderne, mens den gamle komité endnu et stykke tid fortsatte sit indsamlingsarbejde.

Byggepladsen blev udmålt af stadskonduktøren. Pladsen blev nivelleret og piloteret af landinspektør Bentzen, og forstråd Rothe lagde planer for kirkepladsen fremtidige udseende og beplantning. Der blev indkøbt og opstabet byggematerialer, og i 1856 lagde man fundamenterne til kirken, som man håbede kunne stå færdig til indvielse i julen 1858.

Biskoppen og kongen blev kontaktet og fik forelagt tegningerne. Det blev aftalt, at de begge ville komme til grundstensnedlæggelsen.

Grundstensnedlæggelse

Fredag den 30. juni 1856 kl. 12 ankom kong Frederik d. VII sammen med arveprinsen og de prinser, der var i byen den dag til festlighederne. Regeringen, kommunalbestyrelsen, Københavns gejstlige samt alle bidragyderne var samlet i en pavillon, der var bygget til lejligheden. Festligheden blev indledt med salmen: I Jesu navn skal al vor gerning ske,

hvorefter biskop Martensen fortalte om denne dags betydning og meddelte, at kirken skulle opkaldes efter evangelisten Johannes. Da det var sket, oplæste han inskriptionen på den sølvplade, der skulle nedlægges ved grundstenen:

”I Kong Frederik d. VIIIs niende Regeringsår blev Grundstenen til denne Kirke, som skal nævnes efter Apostelen Johannes af Hans Majestæt Kongen højtidelig nedlagt

Den 20. Juny 1856”. På pladens anden side kan læses: ”I 1852 dannede sig en Forening for at afhjælpe Trangen til en selvstændig Sognekirke for Nørre- og Østerbro. Ved frivillige Bidrag, ved pastor Rafns og Kommunens Gavebreve var paa den Dag, Grundstenen nedlagdes, samlet 31.000 Rdl. Henimod halvdelen af Overslagsbeløbet”.

Efter at biskoppen havde sluttet sin tale begav han og kongen med følge hen til det sted bag alteret, hvor grundstenen skulle nedlægges. Feilberg gik foran kongen med et marmorskrin, hvori sølvpladen var nedlagt, sammen med arkitekten, der bar en fløjlsplade, hvorpå murskeen lå.

Da alle var på plads, lagde kongen de sølvmonter, der var præget i hans regeringstid ned i skrinet, der derefter blev lukket, lagt ned på det forberedte sted, hvorefter kongen murede de tre første sten over, mens han råbte:

”Saa har jeg lagt Grundstenen til denne kirke til Ære for Gud og til Opbyggelse for Menigheden”.

Biskoppen lyste derefter velsignelsen og alle gik tilbage til pavillonen, hvor man

sluttede med at synges: Guds ord, det er vort arvegods.

Ved denne lejlighed gav kongen 1000 Rd. til kirken og senere kom der i juli og oktober fra kommunalbestyrelsen 5000 Rd. fra det Haldske og 5000 Rd. fra det Brockske legat.

Der var mange, der valfartede til byggepladsen for at se, hvordan det hele skred frem. Derfor opsatte indsamlingskomitéen i september 1857 en bøsse ved byggepladsen, så de besøgende kunne bidrage med en gave. Dette skete med små beløb ad gangen, men det blev alligevel til 1137 Rd. de følgende år.

Kirken rejser sig

Byggeriet gik planmæssigt frem, men bestyrelsen kunne snart se, at overslagsprisen ikke kunne holde. Ved udgangen af 1857 stod ydermurene færdig og tagkonstruktionen kunne rejses den 16. januar 1858. Selve tårnet begyndte man at bygge op i foråret 1858, og spiret blev rejst den 14. september samme år. På denne dag holdt man en fest på tårnomgangen, hvor Feilberg talte og basuner blæste melodien: Vor Gud han er så fast en borg. Men så var pengekassen også tom!

Bestyrelsen besluttede derfor at rette henvendelse til regeringen om at yde støtte til byggeriet. Efter en del forhandlinger blev resultatet, at der herfra blev bevilget et 25.000 Rd. stort rentefrit lån. Samtidig fik bestyrelsen også udbetalt renterne fra pastor Rafns gave, hvilket alt i alt gjorde det muligt at fortsætte.

Men den dårlige økonomiske situation

her i begyndelsen af 1858 fik en række af Københavns førende mænd til at indlede endnu en indsamling. Den gav lige 12.004 Rd., et meget flot og nødvendigt resultat! Samtidig indledte bestyrelsen en ”4-skillings subskription”, blandt den kommende menighed og dermed de fattige beboere på Nørre- og Østerbro. Den kom til at indbringe hele 1446 Rd.

Alle disse bidrag til trods var der stadig mangel på midler. Der kom flere krav til og det oprindelige overslag havde været alt for lavt. Samtidig kom der dyrtid, hvorfor byggematerialerne blev voldsomt dyrere, ligesom også arbejdslønningerne steg.

I efteråret 1859 var den egentlige kirkebygning færdigbygget og under tag, men alt det indvendige samt de udvendige trapper manglede. Der manglede også belysning og varme i kirken ligesom kirkepladsen skulle anlægges. Der var derfor et godt stykke vej endnu, før end kirken kunne indvies.

På dette tidspunkt fik bestyrelsen endnu en uddeling fra det Haldske legat på 6.200 Rd. til orgel, ur og klokke. Også bestyrelsens medlemmer spyttede i kassen. Formanden, arkivar Feilberg gav 600 Rd. til prædikestolen og voksdugsfabrikant Meyer lovede 1000 Rd. til kirkens dekorerings med maling, lakering og forgyldning. Men selv med disse gaver beregnede bestyrelsen, at der endnu manglede 21.000 Rd. for at afslutte byggeriet. Og disse penge havde man ikke.

Igen kom Københavns kommune bestyrelsen til hjælp. Man bevilgede 10.000 Rd. af det Brockske legat på betingelse af, at resten skulle samles ind ad frivillighedens vej, så kirken i slutningen af 1861 kunne afleveres i fuld færdig stand uden manglende arbejder eller gæld.

Bestyrelsen gik ind på betingelserne og fik snart fra en anonym giver 3000 Rd. og andre 1000 Rd. fra en anden. Desuden igangsatte den igen en husstandsindsamling efter en meget indtrængende skriftlig opfordring. I denne redegjorde man for situationen og betingelserne for støtten fra kommunen og kunne meddele, at man nu kun manglede 7000 Rd. De kunne gives som engangsbeløb eller i afdrag over de kommende fire kvartaler. Opfordringen blev fulgt op af en artikel i Berlingske Tidende, hvor Feilberg kraftigt opfordrede til at give de sidste beløb, så man ikke fik en Marmorkirke nummer 2 i København!

Alle disse bønner hjalp. Pengene kom ind og den 26. juli 1861 kunne kommunens 10.000 Rd. udbetales. De manglende beløb var kommet ind og forudsætningen for det sidste kommunale tilskud var opfyldt!

Op til indvielsen kom der mange gaver til kirken, så den blev pænt udsmykket til den store dag i august måned.

Den endelige pris på herligheden og de modtagne gaver.

Skt. Johannes Kirke blev grundlagt og bygget primært ad frivillighedens vej og på privat initiativ. I det foregående er det

blevet påvist, at der blev brugt mange forskellige midler til at indsamle penge på, men den samlede oversigt over private bidrag kan samles på følgende måde:

På Nørre- og Østerbro var der 594 givere, der til sammen gav 907 gaver på i alt 4.342 Rd.

Fra det øvrige København og provinsen undtaget gejstligheden kom der gaver fra 443 personer, som tilsammen donerede 15.800 Rd.

Fra gejstligheden i København og det øvrige Sjælland indkom der i alt 4.302 Rd.

Desuden kan lægges pastor Rafn og hustrus formue på 9000 Rd. samt de 1000 Rd., som Frederiks d. VII skænkede.

Alt i alt blev der givet kontante personlige gaver for 34.444 Rd. eller 29,5 % af den samlede udgift til kirken.

Hertil kan lægges bidrag i form af gratis arbejde og forskelligt inventar samt uddelingerne fra de to Københavnske legater. Alle disse ting blev omsat i penge og gav sammenlagt en indtægt på 113.951 Rd. hvortil kom renter af obligationer, salg af græstørv, ikke brugte byggematerialer og litografier af kirken m.v. i alt 2.875 Rd. Samlede indtægter var dermed 116.826 Rd.

På udgiftssiden androg de egentlige byggeudgifter 102.996 Rd. I indtægterne var indregnet det gratis arbejde, værdien af de forærede materialer samt værdien af inventargenstandene med i alt 12.607 Rd. Disse blev nu også udgiftsført, hvormed blev den samlede udgift til kirken 115.603 Rd.

Omregner vi dette beløb efter de retningsslinjer, der tidligere er beskrevet kostede kirken i 2011-kroner 23,1 millioner, men dette beløb kunne let sættes meget højere, hvis vi indregner pris- og lønudviklingen samt leveomkostningernes stigning gennem de forløbne 150 år.

Det bliver uoverskueligt at opremse alle giverne. Men det er interessant at se, at brede dele af de københavnske håndværkere, fabrikanter, grossererere og brændevinsbrændere var blandt dem, der donerede ting til kirken.

Af de mange gaver skal følgende specielt nævnes ikke mindst fordi de gav ting, der stadig er i kirkens eje, eller i hvert fald har været det i mange år inden de blev udskiftet.

- Voksdugsfabrikant Meyer: Maler, lakkerer- og forgylderarbejde for 1.442 Rd.
- Arkivar P.D. Feilberg og hustru, prædikestolen sat til 600 Rd. udført af billedskærer Brinckoff
- Stenhugger Jochumsen, en marmordøbefond sat til 300 Rd.
- Pastor Tørslef, 2 kandelabre af zink til alteret sat til 300 Rd.
- Handelsgartner Danckert, anlæg af kirkehaven med træer og buske sat til 100 Rd.
- Maskinfabrikterne Baumgarten & Burmeister, andel af varmeanlægget til kirken, i alt 500 Rd.
- Fabrikant Drewes, betaling med 24 Rd. for forsølvning og reparation af kobberdøbefadet, der i 1854 var skænket af
- J. F. Fenger i Høje Taastrup. Oprindeligt

har det tilhørt Antvorskov Slotskirke.

- Blikkenslager Steenberg, 2 messing kirkebøsser.
  - Smedemester Cumann, jernskab med speciallås til opbevaring af de hellige kar, sat til 90 Rd.
  - Af Halds legat til klokkerne: 841 Rd., til orglet bygget af orgelbygger Gregersen: 3600 Rd. og til tårnuret: 1600 Rd.
  - Frk. Dahlmann, et fløjlsalterklæde, værdi 110 Rd.
  - Bestandig Borgerlig Forening, de hellige kar og 2 lysestager af sølv, sat til 1000 Rd.
- Alterkarrerne er fremstillet efter tegning af arkitekt Th. Sørensen af guldsmed Herreborg.
- Til kalken er der brugt 631 g. rent sølv, til vinkanden 802 g. til disken 327 g. til æsken 701 g. og til de to lysestager er der brugt 2812 g. rent sølv.
- Bogbinder Falck, en bibel til alteret værdi 35 Rd.
  - Brændevinsbrænder Wilian, en sølv døbekande med en ren sølvsølv på 514 g. værdi 130 Rd.
  - Stolemager Gislund, en udskåret lænestol af egetræ samt 12 rørstole til skriftestolen (disse sidste eksisterer ikke længere), værdi 198 Rd.
  - Justitsråd, boghandler Wroblewsky betalte for de 3 gips-basrelieffer over kirkens indgangsdøre. De blev udført af billedhugger Malthe.

Frk. Juliane Niedlich skænkede umiddelbart efter kirkens indvielse to malerier. Det ene forestiller Jesus lader de små

børn komme til sig, er en kopi malet af N. Holbek efter original af Eckersberg malet i 1813 som alterbillede til Horne kirke ved Faaborg.

Det andet forestiller Martha og Maria. Fra en anonym giver fik kirken billedet Kristus på korset malet af N. W. Fjeldskov.

Op til indvielsen manglede der en altertavle. P. D. Feilberg ville nødig stå i en situation, hvor der kun var den udskårne ramme. Han havde et stort maleri af Kristus på korset med hans mor og Johannes ved foden. Det var en kopi af et billede malet af Rubens. Dette maleri skænkede han til kirken, men det blev formentlig ophængt i sideskibet, da det nuværende maleri af Lund efter al sandsynlighed var opsat på alteret til indvielsen.

Kirkens orgel

blev bekostet af det Haldske legat. Det blev fremstillet af orgelbygger Jens Gregersen og stod færdigt ved kirkens indvielse i 1861. Facaden var skåret i samme stil som det øvrige inventar og var som dette fremstillet af fyrretræ, der var ådret egetræ med forgyldte stafferinger.

Tårnuret

er et stykke enestående håndværk, der er bevaret og stadig fuldt funktionsdygtigt. Det er bygget af tårnurmager A. Funch i København, 1806 - 64. Han havde været på studiebesøg i den store verden og havde der set på moderne tårnure. I modsætning til ældre ure er Skt. Johannes Kirkes udført af støbejern

med hjul og lejer af bronze og messing. På en kraftig støbejernsramme er bronzelejerne anbragt som selvstændige dele. Hver af dem svarer til de forskellige aksler. Det har den fordel, at urdelene let kan adskilles en af gangen, uden at det hele falder fra hinanden, når noget skal repareres. Støbejernsrammen er anbragt på en kraftig ”stol” af tømmer. Skt. Johannes Kirkes tårnur består af gangværk og slagværk, der drives af hver sit sæt af tunge jernlodder, som trækkes op med håndkraft. Det sker stadig, og uret går derefter præcist og stabilt i en uge. Pendulet, der får gangværket til at gå, er 1,3 meter langt og er af træ foroven fæstet til en fjeder. Forneden er der et jernlod, der er formet som en båd. Urskiverne er af glas med sorte påmalede tal og vender ud mod øst, syd og vest, og var som noget enestående belyst indefra, først med gaslys, dernæst med elektrisk belysning. Slagværket slår hver halve og hele time. Dette styres af en slagskive, der regulerer slagene på klokken af et par vinger af blik, så slagene bliver regelmæssige og lige lange. Tårnuret står stadig i sin simple, men enestående udformning som i 1861 og kræver menneskelig medvirken for at drive kirkens urskiver, der viser klokken døgnet rundt.

Alterbilledet

P. D. Feilbergs alterbillede var ikke den rigtige løsning. Det passede ikke til den fremstillede altertavleindramning. Formentlig kort tid efter indvielsen fik kirken det billede, som stadig pryder koret. Det

Alteret med "Feilbergs Altertavle". Efter et billede i *Illustreret Tidende* nr. 56 fra 21. oktober 1860.

forestiller Kristi Himmelfart. Det er malet af historiemaleren J. L. G. Lund. Gennem kirkens historie er billedet beskrevet som det, der blev malet omkring 1817 i Rom. I efteråret 1818 blev det sendt hjem til Danmark med det formål, at det skulle være alterbillede i Christiansborgs slotskirke. Men det passede ikke til dette kirkerum og blev derfor tiltænkt som alterudsmykning i Vor Frue Kirke. Også denne plan blev opgivet, da Thorvaldsens Jesusfigur samt de 12 apostle blev udsmykningen af den nyopførte

Vor Frue Kirke efter dennes brand som følge af englændernes bombardement af København i 1807.

Lunds maleri blev derefter deponeret på loftet i Slotskirken og man kom i tanke om det, da Skt. Johannes Kirke manglede et alterbillede. Efter kirkens synsprotokols indledning ser det ud til, at det nåede at blive opsat til indvielsen den 25. august 1861. Feilbergs maleri kan dog ses som alterbillede på et billede fra *Illustreret Tidende* 21. oktober 1860, så det står fast, at man havde regnet med,

at det var det, der skulle bruges. Det kan derfor ikke helt udelukkes, at det var dette maleri, der prydede alteret den 25. august, men det mest sandsynlige er dog at der var Lunds. Feilbergs maleri er tilføjet efter opgørelsen over inventar i kirkens synsprotokol, der er i udarbejdet umiddelbart før indvielsen.

I det hele taget er kirkens alterbillede omgivet af en del usikkerhed. Netop i 2011 har en teologistuderende, Knud Børge Pedersen fået antaget et speciale om J. L. G. Lunds arbejder. I det mener han at kunne påvise, at billedet er malet mellem 1845 og 1848. Hvis dette er rigtigt, bliver der et forklaringsproblem tilbage om planerne for placering både i Slotskirken og i Vor Frue, hvilket er dokumenteret i andre kilder.

Hvordan finder man den rigtige præst?

Mens byggeriet stod på var P. D. Feilberg meget optaget af, at finde den helt rigtige præst til at påtage sig den store opgave med at forkynde evangeliet og opbygge en menighed i et nyt kvarter uden for den gamle by.

Feilberg kendte sognepræsten ved Garnisons kirke, N. G. Blædel, som samlede mange af de unge teologistuderende i sit hjem til debatter om kirkelige spørgsmål. Blædel havde hurtigt fået øje på den unge Frimodt, der var født 24. december 1828 på Birkendegaard i nærheden af Kalundborg. Han var blevet student fra Borgerdydsskolen på Christianshavn i 1848 og var efter endt kandidateksamen

i 1854 først blevet lærer på sin gamle skole, dernæst fra 1857 adjunkt i kristendomskundskab på Sorø Akademi.

Feilberg var meget interesseret i at bringe Frimodt i forslag. Kirkebestyrelsen ville have et stort ord at skulle have sagt ved den endelige kaldelse af præst, så det var derfor nødvendigt at gøre et grundigt forarbejde. Den 6. august 1858 skrev Feilberg følgende til Frimodt i Sorø:

”Jeg har Grund til at formode, at det er kommet til Deres Kendskab, at jeg, skønt Dem ubekendt, under mine fortsatte Efterforskninger for at finde Manden, der kunne være skikket til at løse den vist nok vanskelige, men i høj Grad tilfredsstillende Opgave at vække et Menighedsliv i det nye Sogn, som bliver henlagt under Sct. Johannes Kirken ....., har henvendt Tanken på Dem som den, der af den yngre Slægt var i Besiddelse af Evner og Villie til med Guds Bistand at tænde Lys og Liv i den døde eller dorske Masse. Vel har jeg ikke Myndighed til at gøre Valg blandt dem, som i sin Tid, maaske ad Aare, indstiller sig som Konkurrenter til det nye Embede, men det ved jeg, at Bestyrelsens Stemme eller Ønske vil faa betydelig Vægt i dette Anliggende. Saafremt De nu maatte føle Dem kaldet til alvorligt at tænke paa Muligheden af at blive Præst for Johanneskirken, ønsker jeg ret meget, at De ville give mig Lejlighed til at høre Dem tale fra Prædikestolen; jeg skulde da gøre mig en Fornøjelse af, paa en nærmere opgiven søndag, at gæste Dem i Sorø”.

Frimodts svar kendes ikke, men at han overvejede tilbuddet seriøst, viser breve fra ham til venner, hvor han omtaler muligheden og samtidig sin frygt for opgavens omfang. Kort efter blev sognepresteembedet i Vallensbæk opslået, og Frimodt søgte. Han lod det være en vejledning fra Gud om, hvad han skulle, og da han ikke fik dette embede var tilbuddet fra Frimodt meget tillokkende. Den 15. februar 1859 prædikede Frimodt i Sorø Kirke og Feilberg var blandt kirkegængerne, og han var godt tilfreds. Frimodt var ”i Besiddelse af gode Naturgaver som Prædikant, en klangfuld Røst og et godt Foredrag”.

Der gik endnu et år hvor alle måtte leve i usikkerhed. Men den 25. oktober skrev Feilberg, at Johanneskirken ville blive færdig i løbet af foråret, og at ministeriet var blevet bedt om at udnævne embedsmænd og betjening og at biskoppen ville opslå embedet og glædede sig til indvielsen. ”Kære Frimodt! Mit Haab staar nu til Dem. Gud har givet Dem Evne og Dygtighed og, hvad vigtigere er, Tro og Nidkærhed til hans Tjeneste: jeg beder ham, at han ogsaa vil give Dem Lyst og Villie til at paatage Dem dette Embede, om De kaldes der til.”

Dette brev må have grebet Frimodt så stærkt, at han allerede den 28. oktober gav Feilberg sit ubetingede tilsagn om at søge.

Den 18. maj 1861 søgte han embedet sammen med 9 andre, den 3. juni blev han enstemmigt indstillet af kirkebestyrelsen, den 7. juni fik han udnævnelsen og den

12. juni 1861 blev han ordineret i Vor Frue Kirke af biskop Martensen. På den tid kunne tingene gennemføres hurtigt!

Jens Christian Rudolph Frimodt – kirkens første sogneprest

Frimodt havde haft betænkelighed ved at påtage sig opgaven. Andre så dog hans store evner og han var aldrig i tvivl om, at han ville være præst. I sin barndom havde han leget med Vilhelm Beck, der var blevet præst i Stenlille på samme tid, som Rudolph Frimodt var adjunkt i Sorø. De var begge optaget af de nye udfordringer, kirken havde i et moderne, voksende industrisamfund, og dette prægede deres liv. De repræsenterede den nye præstetype: Menighedspræsten eller vækkelsesprædikanten. Det var derfor naturligt for dem begge, at evangeliet skulle gøres levende og nærværende for den enkelte.

Samme år som Frimodt blev præst i Skt. Johannes Kirke stiftede Vilh. Beck, Kirkelig forening for Indre Mission i Danmark. Allerede i 1865 blev Københavns Indre Mission stiftet med netop Rudolph Frimodt som formand, og der blev også tid til at være i bestyrelsen for Det danske Missionselskab..

Frimodt var virkelig et fund for Skt. Johannes Kirke, der hurtigt kom til at summe af liv og aktivitet. Efter kirkens indvielse var Frimodt i audiens hos kong Frederik d. VII. Efter overleveringen blev han spurgt: ”Nå, unge mand, kan du så råbe mig folket op på Nørrebro?” Da Frimodt svarede, at det håbede han, svarede

Rudolph Frimodt, 1828-1879, kirkens første sognepræst.

kongen: ”Du skal ikke tvivle om, at hvem kongen giver et embede, giver Gud nåde, når han beder ham derom”.

Og Frimodt fik nåde til at råbe mange på Nørrebro op. Som prædikant talte han ud fra sin stærke personlighed og tro på en varm og vedkommende måde. Kristus var altid i centrum og han beherskede sproget på en måde, der var enkel og nærværende samt fik hver enkelt tilhører til at føle, at der specielt blev talt til ham.

Der var virkelig mange, der flokkedes om ham, og kirkens mere end 1000 pladser var fyldt til gudstjenesterne. Han blev populær, ikke ved at tale folk efter mun-

den, tværtimod. Han var uden frygt for menneskelige reaktioner og var mester i at sætte fokus på både den samfundsmæssige og åndelige nød hos den enkelte, for derefter at pege på vejen til at få denne nød afhjulpet.

Denne evne og holdning brugte han også i sine mangfoldige samtaler med mennesker. Menigheden sluttede op om deres præst og ”man kendte hinanden godt i Johannes”, som V. Nannestad skriver i *Portrætter fra Kirken*. Men han tog skarpt afstand fra den begyndende socialistiske bevægelse, som han betragtede som ugudelig. Det betød ikke, at han ikke ville være med til at skabe bedre forhold for sin menighed. Denne hjælp skulle blot tage sit udgangspunkt i næstekærlighedsbuddet. Derfor blev Københavns Indre Mission også grundlaget for mange af de sociale og sundhedsmæssige institutioner, som vi bygger vort velfærdssamfund på.

Frimodt var tilmed engageret i søndagskolebevægelsen og Magdalenehjemmet på Jagtvej, der var et opholdssted for prostituerede, hvor de fik tilbudt et socialt fællesskab og et hjem. De skulle mødes med forståelse, kærlighed og respekt. Målet var at få dem gjort til respekterede piger, men det var et hårdt arbejde mod fordomme også inden for kirkelige kredse. Men Københavns Indre Mission og Frimodt så opgaven og mente ikke, at den slags socialt hjælpearbejde var overflødigt.

Sidst men ikke mindst var det Frimodts fortjeneste, at det stærkt voksende Skt.

Johannes Sogn, inden hans død den 29. marts 1879, var blevet delt 2 gange med hver sin sognekirke. Først stod han i spidsen for indsamlingen til opførelsen af Skt. Stefans Kirke på Ydre Nørrebro, der blev bygget for 68.000 kr., der alle blev indsamlet og grunden blev skænket kirken af baron Løvenskjold, der ejede landstedet Kirstinedal. Da Frimodt ønske var, at ”der skulle opføres en kirke til de fattige i Lygtekvarteret” fik den navn efter en af de syv fattigforstandere i den første menighed i Jerusalem.

København. St. Johannes Kirke

Dernæst var turen kommet til Østerbro. Igen var Frimodt med til at tage initiativet, der begyndte ved et stormøde på Ravensborg den 15. december 1875. 30 – 40 af de deltagende mænd tegnede sig på stedet for 20.000 kr. til opførelsen af den nye kirke. Kirken blev denne gang kun delvist finansieret af indsamlede midler, idet 40.000 kr. samt grunden, der blev udstykket fra Fælleden med Krigsministeriets godkendelse, kom fra kommunen. Dette medførte, at Skt. Jakobskirken blev en såkaldt Magistratskirke, hvor kommunen havde retten til at kalde præst og udvælge det øvrige personale. Menigheden bidrag selv med 85.000 kr. ud af den samlede byggesum på 175.000 kr. hvortil kom en præstebolig til 19.807 kr. Men ved indvielsen var alt betalt og der var tilmed et overskud på hele 10 kr. og 65 øre.

Kirken fik navn efter Johannes' bror, Jakob, og dens første præst kom fra Skt. Johannes Kirke. Det var den tidligere kateket her, Peter Krag, der blev Jakobskirkens første sognepræst, og han fik nærmest overdraget Frimodts åndelige testamente omkring menighedsliv og -vækst. Dette resulterede i, at Krag fik Københavns største menighedssamfund, der kom helt op på 1200 medlemmer. De samledes i mange år indtil bygningen af Jakobskirkens menighedshus i 1901 i Bethedas festsal.

Samtidig med alle disse udadventede aktiviteter havde Frimodt og hans senere hjælpere uhyre travlt med at betjene den hurtigt voksende menighed med gud-

stjenester og kirkelige handlinger. Det var derfor ikke mærkeligt, at Frimodt i 1868 – 69 blev alvorlig syg og måtte være væk fra sognet dels i Tyskland, dels i Italien. Da han vendte tilbage følte han sig stærk og frisk igen, men har nok haft en fornemmelse af, at hans store engagement og arbejdsindsats reelt tog for hårdt på ham. Han var kun lige fyldt 50 år, da han den 21. marts 1879 døde til stor sorg i hele sognet og dets to udskilte kirkers menigheder. Hans ungdomsven og senere biskop i Aarhus Johannes Clausen forstod begravelsen fra Skt. Johannes kirke den 28. marts. Også pastor Rindom talte og kisten blev nedsat i et gravsted på den østlige side af kirken efter at Vilh. Beck havde talt og foretaget jordpåkastelsen.

Den store indvielsesdag, søndag den 25. august 1861

Kongen havde selv bestemt, at indvielsen skulle finde sted den 25. august kl. 10. Da denne dato kom til kirkebestyrelsen fra kabinetssekretæren den 13. august, kunne der trykkes 1050 indbydelser, som blev uddelt til autoriteterne, kirkens velgørere og så mange som kirken kunne rumme uden at blive overfyldt.

Hele bydelen var i feststemning. Gaderne var dekoreret med flag og blomster og mellem de to tårnbygninger ved Peblingebroen, var der udspændt en guirlande med et stort dannebrogflag i midten.

Kongen kom kørende gennem de pyntede gader til kirken i en gallakaret forspændt 6 heste og med 4 løbere ved siden. Ved

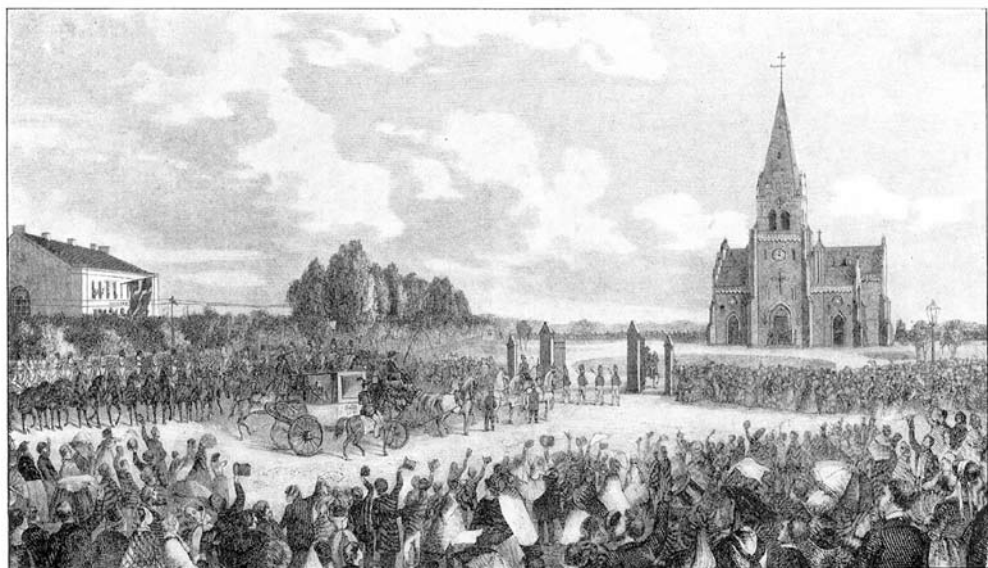
kirken blev Frederik d. VII modtaget af biskop Martensen og kirkebestyrelsen, der ledsagede ham, arveprinsen og deres følge op i koret. Derefter fulgte en præsteprocession, hvoraf de første bar de hellige kar ind. De blev givet til biskoppen, der satte dem på alteret. Efter indgangsbønnen sang koret første del af Ingemanns og Hartmanns kantate skrevet til lejligheden, og så holdt biskoppen indvielsestalen, hvor han tog udgangspunkt i de ord, kongen havde sagt ved grundstensnedlæggelsen: ”Til Guds ære og menighedens opbyggelse”.

Efter denne tale rejste alle sig og selve indvielsen blev foretaget med de dertil hørende tekstlæsninger, bønner og velsignelser af huset og dets indhold.

Så prædikede kirkens sognepræst Rudolph Frimodt. Han tog udgangspunkt i de ord, der står på prædikestolen fra Johs. Evangeliet 14. kapitel vers 6: Kristus er vejen, sandheden og livet. Efter prædiken blev anden del af kantaten opført. Guds-tjenesten sluttede med den almindelige udgangsbøn læst af provst og konfessionarius Münter, hvorefter højtideligheden var afsluttet.

Skt. Johannes Kirke i mål og tal

Den første sognekirke uden for voldene men inden for Københavns kommune var et flot bygningsværk. Den var opført som en korskirke i sengotisk stil i røde mursten med hvide forsiringer og udsmykninger i gule sten på granitsokkel. Kirken har et hovedskib og to sideskibe, der er dækket af spidsbuer. Disse bæres

Kong Frederik d. VII ankommer til indvielsen af Skt. Johannes Kirke. Illustration i Illustreret Tidende.

af tykke søjlebundter. Hvælvene er blåmalede Væggene er marmorerede med en lys, gylden marmor og træværket, der er udført i fyrretræ, er egetræsådtret og dekoreret med farvestafferinger og forgyldninger. Indvendigt målt er kirkens længde fra våbenhus til koret 31 meter, hvortil lægges koret, der er 11,6 meter langt Dets bredde er 10 meter, mens sideskibenes bredde er 3 meter. Korsfløjenes længde er 24,7, meter.

Højden i hovedskibet og koret fra gulv til hvælv er 11,9 meter, mens den i sideskibet er 8,5 meter.

Udvendig er kirken 50 meter lang og mellem korsfløjene 26 meter, mens taghøjden er 18,3, meter. Tårnet med spir er 47,5 meter højt. De 2 klokker er støbt af nyt metal på Anker Heegaards jernstøberi i

Blågårdsgade. De har måske været støbt i jern og de var ikke særligt store. Men jernstøberiet kunne dog også støbe i bronze, så materialet er usikkert. Både på grund af deres størrelse, men ikke mindst på grund af deres hårde lyd fik de øgenavnene ”baljen og spanden”.

Kirkens tag var dækket af glaserede teglsten, mens tårnet var skifferdækket ligesom apsis.

Foruden det allerede omtalte inventar er der 56 stolestader, hvoraf de 53 er lukkede.

Siden har Skt. Johannes Kirke ligget i centrum af Nørrebro, og den benævnes ikke uberettiget som Nørrebros Domkirke.

